

Ἡ μαρτυρολογικὴ παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΕΤΡ. ΤΣΟΥΡΙΔΗ*

1. Τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἄλλες σχε- τικὲς πηγές

Ἡ ἀφήγησις μὲ τὸ μαρτυρικὸ τέλος τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου Ἀρτεμίου ἱστο-
ρεῖται ἐν πρώτοις σὲ δύο ἰδιαίτερα μαρτυρολογικὰ ἔργα. Τὸ πρῶτο κείμενο
εἶναι τὸ λεγόμενον παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ τὴν ἀρχαιότε-
ρη σωζόμενη ἁγιολογικὴ πηγή σχετικὰ μὲ τὸν διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατο τοῦ
δοῦκα τῆς Αἰγύπτου στὴν Ἀντιόχεια. Τὸ σημαντικὸ μαρτυρολογικὸ αὐτὸ ἔργο
ἔχει χρονολογηθεῖ μέσα στὸν Ζ' αἰῶνα¹ ἢ λίγο μετὰ². Τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρί-
ου Ἀρτεμίου (BHG 169y-z) εἶναι γνωστὸ καταρχὰς ἀπὸ δύο χειρόγραφα τοῦ
κώδικα Paris. Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1468 χειρόγραφο (fol. 150-152) τοῦ ΙΑ' αἰῶνα
καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 769 χειρόγραφο (fol. 153-157) τοῦ ΙΒ' -ΙΔ' αἰῶνα. Καὶ τὰ
δύο χειρόγραφα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Joseph Bidez, ἐνσωματωμένα στὴν
ἐκδοσὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Φιλοστοργίου³. Τὸ ἴδιο ἔργο ἔχει

* Ὁ Γεώργιος Π. Τσουρίδης εἶναι Θεολόγος, διορισμένος στὴ Μέση Ἐκπαίδευσις.

1. LIEU S.N.C. - MONTSERRAT D., *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views. A source history*, London - New York 1996, σ. 217. BURGESS R.W., «*The Passio S. Artemii, Philostorgius, and the Dates of the Invention and Translations of the Relics of Sts Andrew and Luke*», *Analecta Bollandiana (AB)* 121/1-2 (2003), σ. 5-36 (17). LIEU S.N.C., «*From history to legend and legend to history: The medieval and byzantine transformation of Constantine's Vita*»: S.N.C. LIEU - D. MONTSERRAT (ἔκδ.), *Constantine: History, Historiography and Legend*, London 1998, σ. 136-176 (157). TALBOT A.-M., «*Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts*», *Dumbarton Oaks Papers (DOP)* 56 (2002), σ. 153-173 (159). DE GAIFFIER B., «*Les martyrs Eugène et Macaire morts en exile Maurétanie*», *AB* 60/I-II (1960), σ. 24-40 (38).

2. DVORNIK Fr., *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Massachusetts, 1958, σ. 229 (λίγο μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα).

3. BIDEZ J. (ἔκδ.), *Philostorgius Kirchengeschichte*, Leipzig 1913, σ. 166-175.

ἐπανεκδοθεὶ ἀναθεωρημένο ἀπὸ τὸν Friedhelm Winkelmann⁴. Ὁ Bidez εἶχε ὑπόψη του καὶ τὸ Μαρτύριο τοῦ κώδικα Oxford Bodleian τοῦ IB' αἰῶνα, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Edward Clarke (No 43, fol. 62-64)⁵. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς παρατήρησε ὅτι ὁ κώδικας Clarke 43 διασώζει καταρχὴν τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Paris 769⁶. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο φαίνεται ὅτι στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου παραπέμπει (μὲ τὰ σύμβολα C καὶ D) κυρίως στὰ χειρόγραφα τοῦ παρισινοῦ κώδικα (ἀντιστοίχως 769 καὶ 1468). Ὁ Winkelmann στὸ ἀναθεωρημένο ἔργο τοῦ Bidez ἐπανέκδοσε τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Paris 769 μὲ βάση καὶ ἄλλα χειρόγραφα μὲ τὸ μαρτυρολογικὸ αὐτὸ ἔργο⁷. Τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου σώζεται σὲ ἕνα ἀκόμα ἐν πολλοῖς ἄγνωστο ἀνέκδοτο χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Michigan, τὸν κώδικα Ann Arbor 36, ὁ ὁποῖος ἔχει χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὸν ID' -IE' αἰῶνα⁸. Τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Ann Arbor 36 (fol. 38v-42r)⁹ εἶναι ἐγγύτερο πρὸς ἐκεῖνο τοῦ κώδικα Paris 769, ἀλλὰ μεταξύ τους τὰ δύο χειρόγραφα παρουσιάζουν κάποιες μικρὲς διαφορὲς, οἱ ὁποῖες δὲν ἀλλάζουν οὐσιαστικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ Μαρτυρίου. Παράλληλα, τὰ κείμενα Paris 769 καὶ Ann Arbor 36, ἂν καὶ προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερα χειρόγραφα, εἶναι πιὸ σύντομα ἀπὸ τὸ κείμενο Paris 1468, μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὲς ἀφηγηματικὲς διαφορὲς. Πάντως ἀπὸ τὴ φράση «ὁ δὲ τύραννος ταῦτα ἀκούσας ἐκέλευσεν αὐτὸν ἐργλεισθῆναι ἕως ἡμερῶν ιε'...» μέχρι τὸ τέλος τοῦ Μαρτυρίου, τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Paris 1468 εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ κώδικα Paris 769 καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὸ κείμενο τοῦ κώδικα Ann Arbor 36, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων χειρογράφων πού ἔλαβε ὑπόψη του ὁ Winkelmann στὴν ἀναθε-

4. BIDEZ J. - WINKELMANN F. (ἔκδ.), *Philostorgius Kirchengeschichte*, Berlin 1981², σ. 166-175.

5. CLARKE E.D., *Catalogus sive manuscriptorum comparati in bibliotheca Bodleiana*, I, Oxoni 1812, σ. 96.

6. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. lxxviii.

7. Βλ. περισσότερα: BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 359 καὶ στὴν πολὺ καλὴ σχετικὴ ἐργασία τοῦ Παναγιώτη Ν. Βολάκη: Οἱ βυζαντινὲς ἀγιολογικὲς καὶ ἕμνολογικὲς πηγὲς γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο, Θεσσαλονίκη 2008.

8. Βλ. PRIEUR J.M., *Acta Andreae*, [Corpus Christianorum Series Apocryphorum 5-6], Turnhout 1989, σ. 425 (ID' -IE' αἰῶνα). DE RICCI S., *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, I-III, (with the assistance of W.S. Wilson), New York 1935-1961, σ. 1110 (IE' αἰῶνα).

9. Τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου τοῦ κώδικα Ann Arbor 36 θὰ ἐκδοθεῖ προσεχῶς σὲ ἰδιαίτερη μελέτη ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ παρόντος ἄρθρου.

ωρημένη έκδοση του Μαρτυρίου Ἀρτεμίου. Τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου ἔχει συνδεθεῖ μετὰ ἄγνωστες πηγές¹⁰, τὶς ὁποῖες, πιθανότατα, εἶχε ὑπόψη του καὶ ὁ Φιλοσόφογος. Τὸ περιεχόμενο τοῦ Μαρτυρίου ἀποτυπώνει τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὸν Δ΄ μέχρι τὸν Ζ΄ αἰῶνα παράδοση γιὰ τὸ μαρτυρικὸ τέλος τοῦ χριστιανοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου Ἀρτεμίου στὴν Ἀντιόχεια, ὅστερα ἀπὸ δίκη καὶ καταδικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ φιλοπαγανιστῆ αυτοκράτορα Ἰουλιανοῦ.

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Μαρτυρίου ἀρχίζει μετὰ τὴν περιγραφή τῆς προσπάθειας τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀναβίωση τῆς νεκρᾶς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ τὴν ἀνακαίνιση τῶν ἀρχαίων εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου τονίζει μετὰ σαφήνεια ὅτι ὁ Ἰουλιανός, μόλις ἀνέλαβε τὴν ἐξουσία, ἐγκαινίασε μία ἐχθρική πολιτικὴ κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ἀνάμεσα στὰ διωκτικὰ μέτρα τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦταν ἡ προσπάθεια ἀνακαίνισης τῶν παλαιῶν εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν καὶ τῶν συνδεομένων μὲ αὐτὰ τελετῶν καὶ θυσιῶν, ἡ ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ γενικότερα οἱ διώξεις κατὰ τῶν χριστιανῶν καὶ ἐν πρώτοις κατὰ τῶν κληρικῶν. Μετὰ βία αὐτὴν τὴν τακτικὴ, ὁ Ἰουλιανός, ὅταν βρέθηκε στὸ προάστιο τῆς Δάφνης στὴν Ἀντιόχεια, συνέλαβε καὶ βασάνισε δύο ἐξέχοντες πρεσβύτερους τῆς πόλεως, τὸν Εὐγένιο καὶ τὸν Μακάριο, τοὺς ὁποίους ἐξόρισε σὲ κάποια ἐρημικὴ περιοχὴ, ἐνῶ ἀργότερα διέταξε τὸν μαρτυρικὸ θάνατό τους. Οἱ δύο αὐτοὶ πρεσβύτεροι φαίνεται ὅτι εἶχαν ἡγετικὸ ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς ἐπαρχίας καὶ ἴσως ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν ἀντιδρώντων στὴν φιλοπαγανιστικὴ πολιτικὴ καὶ τὶς διώξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν. Παράλληλα, οἱ πρεσβύτεροι Εὐγένιος καὶ Μακάριος μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἴδια πρόσωπα μετὰ τοὺς δύο ὁμώνυμους μάρτυρες, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται ὡς ἀυτάδελφοι σὲ σχετικὸ πρόωμο ἐλληνικὸ μαρτυρολογικὸ ἔργο (BHG 2126), τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Francois Halkin¹¹ μετὰ βία ἓνα χειρόγραφο¹² («*Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύ-*

10. FOX R.J. Lane, «The Itinerary of Alexander: Constantius to Julian», *The Classical Quarterly* 47/1 (1997), σ. 239-252 (249).

11. Βλ. Fr. HALKIN, «La Passion grecque des saints Eugène et Macaire», *AB* 78/I-II (1960), σ. 41-52.

12. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Vindobonensis Historicus 3, fol. 195^v-200^r (I^a αἰῶνα). Γιὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Μαρτυρίου, βλ. HALKIN, *La Passion*, σ. 41-43: Vienna historicus 3, fol. 195^v-200^r (I^a αἰῶνα), Vaticanus Ottobonianus 92, fol. 223-228 (I^z αἰῶνα), Bruxelles Bibl. Royale 18864-74, 227-232 (I^z -I^H αἰών.), Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱεράς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος Χάλκης 95, fol. 75-78^v (I^l -I^a αἰών.). Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ἐξέδωσε καὶ τὸ «*Μαρ-*

ρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου γνησίων ἀγαδελφῶν ὄντων»¹³). Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ μαρτυρολογικὸ κείμενο, ὁ αὐτοκράτορας Ἰουλιανὸς συνέλαβε τοὺς πρεσβύτερους Εὐγένιο καὶ Μακάριο, οἱ ὁποῖοι γιὰ τὸν χριστιανικὸ ζῆλο καὶ τὴν ἐπίμονη πίστη τοὺς ὑπέμειναν καὶ ἐξήλθαν σῶοι ἀπὸ ἀρκετὰ βασανιστήρια, μέχρι ποὺ ἐξορίστηκαν στὴ Μαυριτανία¹⁴. Ἐκεῖ τελικὰ ἀπέθαναν εἰρηνικὰ ὕστερα ἀπὸ τέσσερις μῆνες¹⁵. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὸ μαρτύριο Ἀρτεμίου ἔλαβε χώρα στὶς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ 362, ἡ κοίμησις τῶν δύο πρεσβυτέρων συνέβη τέσσερις μῆνες ἀργότερα, στὶς 22 Φεβρουαρίου τοῦ 363¹⁶. Τὸ Μαρτύριο Εὐγενίου καὶ Μακαρίου ἐμφανίζει κάποια ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα ὅμοια μὲ τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου. Εἶναι δὲ πιθανὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἢ ἀνάλογο περιβάλλον τῶν συντακτῶν ἀγιολογικῶν καὶ μαρτυρολογικῶν ἔργων στὴ Βασιλεύουσα, ἐνῶ φαίνεται νὰ εἶναι προγενέστερο τοῦ Θ' αἰῶνα¹⁷.

Ὁ Ἀρτέμιος φαίνεται ὅτι βρέθηκε στὴν Ἀντιόχεια ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ νέου αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου παρουσιάζει τὴν ἐπίσκεψι τοῦ Ἀρτεμίου στὴν Ἀντιόχεια στὰ πλαίσια τῆς διευρυμένης δικαιοδοσίας τοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Αἰγύπτου καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐπαρχία τῆς Συρίας («ὅς διὰ τὴν ὀρθὴν καὶ ἀκίβδηλον αὐτοῦ προᾶξιν ἐπιτροπὴν ἔσχεν ἐπιβαίνειν καὶ ἐν τῇ Συρίᾳ»)¹⁸. Ἡ ἐπίσκεψι τοῦ Ἀρτεμίου συνέπεσε μὲ τὴν ὥρα τοῦ βασανισμοῦ τῶν πρεσβυτέρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴ διαμαρτυρία τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου στὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰουλιανός, ὅμως, δείχνει νὰ ἦταν μᾶλλον ἔτοιμος γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Ἀρτεμίου. Διέταξε τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀξιώματος τοῦ δοῦκα, τὴ φυλάκιση καὶ τὸ βασανι-

τύριον τῶν ἁγίων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου ἀδελφῶν πρὸ αἰ' καλανδῶν ἰανουαρίου» (BHG 2127) ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 4 κώδικα τῆς Μονῆς Βλατάδων, τὸ ὁποῖο συναριθμεῖται στὰ ἔργα τοῦ Νικητὰ Παφλαγόνα. HALKIN Fr., *Saints de Byzance et du Proche-Orient. Seize Textes Grecs Inédits, dix Vies ou Passions sans nom d' auteur et six discours de Nicétas de Paphlagonie*, [Cahiers d' Orientalisme 13], Genève 1986, σ. 84-92.

13. HALKIN, *La Passion*, σ. 43.

14. HALKIN, *La Passion*, §6, σ. 49. Πρβλ. HALKIN, *Saints*, §6, σ. 87.

15. HALKIN, *La Passion*, §10, σ. 51-52. Στὸ κείμενο BHG 2127 σημειώνεται ὅτι οἱ δύο μάρτυρες ἐκοιμήθησαν εἰρηνικὰ ὕστερα ἀπὸ 38 ἡμέρες. HALKIN, *Saints*, §10, σ. 89.

16. HALKIN, *La Passion*, §10, σ. 52 («Ἐτελειώθησαν δὲ οἱ ἄγιοι τοῦ θεοῦ μάρτυρες Εὐγενίους καὶ Μακάριος μηνὶ φεβρουαρίῳ κβ', ἡμέρα σαββάτω ἐπιφωσκούσης τῆς ἁγίας κυριακῆς...»). Πρβλ. HALKIN, *Saints*, §10, σ. 89.

17. Πρβλ. DE GRAFFIER, *Les martyrs*, σ. 38 (πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνα).

18. BIDEZ J. - F. WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 167, στίχ. 7-9. Ἡ συγκεκριμένη σημείωση ἐμφανίζεται στοὺς κώδικες Ann Arbor 36 καὶ Paris 769.

σμό του, ό όποϊος κατέληξε στόν διά άποκεφαλισμοϋ θάνατο τοϋ Άρτεμίου. Οί ένεργειες τοϋ Ίουλιανοϋ κατά τοϋ Άρτεμίου φαίνεται νά έλαβαν χώρα με άφορμή ένα περιστατικό σέ βάρος τών δύο χριστιανών ιερέων, αλλά δέν πρέπει νά θεωρηθοϋν άσχετες με την πολιτική τοϋ νέου αυτοκράτορα έναντίον όλων τών εϋνοουμένων βυζαντινών άξιωματοϋχων τοϋ Κωνσταντίου. Η πολιτική αυτή εκδηλώθηκε με διωγμούς κατά τών χριστιανών, οί όποϊοι αποκλείστηκαν από δημόσιες θέσεις ή ακόμα και διδασκαλικά καθήκοντα¹⁹. Ο Ίουλιανός στράφηκε ιδιαιτέρως κατά τών παλαιών συνεργατών και ύψηλόβαθμων άξιωματοϋχων τοϋ Κωνσταντίου, οί όποϊοι καθαιρέθηκαν από τά δημόσια και στρατιωτικά άξιώματα, ένω αντικαταστάθηκαν από όμόφρονες τοϋ νέου αυτοκράτορα²⁰. Παράλληλα, ό Ίουλιανός διέταξε την εκτόπιση, τή δήμευση τών περιουσιών, την έξορία ή και την εκτέλεση τών πιό ισχυρών εϋνοουμένων τοϋ Κωνσταντίου, όπως συνέβη στην περίπτωση τοϋ δοϋκα Άρτεμίου. Η άμεση εξέλιξη τών γεγονότων στην Άντιόχεια κατά τοϋ χριστιανοϋ δοϋκα τής Αιγϋπτου ύπενθυμίζει τους ρωμαϊκούς διωγμούς τών τριών πρώτων χριστιανικών αιώνων, ένω ύποδηλώνει ότι ύπήρχε γενικότερη αντίδραση στους κύκλους τών βυζαντινών άξιωματοϋχων τής αυτοκρατορίας κατά τής προσπάθειας τοϋ Ίουλιανοϋ για την αναβίωση και την ύποστήριξη τής έθνικης θρησκείας. Ο νέος φιλοπαγανιστής αυτοκράτορας αντικατέστησε πολλούς χριστιανούς άξιωματοϋχους σέ σημαντικές θέσεις τοϋ δημοσίου με όμόφρονές του. Είχε δέ πληροφορηθεί τις ένεργειες τοϋ Άρτεμίου στην Αίγυπτο κατά τών ειδωλολατρικών ιερών και γνώριζε για τόν ζήλο του ύπέρ τών χριστιανών²¹. Ύπ' αυτήν την έννοια, ό Ίουλιανός, όταν κάλεσε τόν Άρτέμιο στην Άντιόχεια, φαίνεται ότι είχε σκοπό νά τόν προκαλέσει και νά τόν παρασύρει σέ δίκη με σκοπό νά τόν θέσει στο δίλημμα ανάμεσα στη θυσία στόν ειδωλολατρικό ναό τής Δάφνης ή την άφαιρέση τοϋ άξιώματός του, τή δήμευση τής περιουσίας του και τέλος τó μαρτυρικό θάνατο. Ο Άρτέμιος δέν υπέκυψε, γι' αυτό και άκολούθησε τó μαρτύριό του. Τά γεγονότα τοϋ μαρτυρίου συνέβησαν μέσα σέ λίγες ήμέρες. Ύπ'

19. ΦΕΙΔΑΣ Βλ. Ι., *Βυζάντιο* (Βίος-Θεομοί-Κοινωνία-Έκκλησία-Παιδεία-Τέχνη), Αθήνα 1997, σ. 57.

20. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο*, σ. 56-57.

21. KOTTER P.B., *Die Schriften des Johannes von Damaskus* [Opera Homilistica et hagiographica 5. Patristische Texte und Studien 29], Berlin - New York 1973, §7, στίχ. 15-18, σ. 205 («... Ίουλιανόν τόν παραβάτην...ός και τόν μέγαν τοϋ Χριστοϋ μάρτυρα και πολύαθλον Άρτέμιον έν τῷ βασιλεύειν αυτόν εκόλασε διά την είς Χριστόν πίστιν και τόν ζήλον τόν ένθεον»).

αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἢ διαταγὴ γιὰ τὴ δήμευση τῆς περιουσίας του ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ποὺ σημειώνουν οἱ ἀναφερόμενοι στὸ τέλος τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου ἱστορικοὶ (Θεοδώρητος Κύρου²², Πασχάλιο Χρονικό²³, Θεοφάνης²⁴, Κεδρηνός²⁵ καὶ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος²⁶), ἔλαβε χώρα πρὶν τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀρτεμίου, ἀλλὰ ἐκτελέσθηκε προφανῶς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δοῦκα. Τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου καταλήγει μὲ τὴ χρονολόγησι τοῦ τέλους τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου στίς 20 Ὀκτωβρίου²⁷ καὶ τὸ περιστατικὸ τῆς διακόνου Ἀρίστης, ἢ ὁποία μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἄδεια ἔλαβε τὸ σῶμα τοῦ Ἀρτεμίου καὶ τὸ ἐνταφίασε στὴν περιοχὴ τοῦ προαστίου τῆς Δάφνης μὲ τιμὲς μάρτυρα. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀνώνυμο συντάκτη τοῦ Μαρτυρίου, ἢ διάκονος Ἀρίστη μετέφερε ἀργότερα τὸ λείψανο τοῦ μάρτυρα στὴν Κωνσταντινούπολη²⁸. Οἱ πράξεις αὐτὲς συνδέονται

22. PARMENTIER L. (ἔκδ.), Θεοδώρητος Ἐπίσκοπος Κύρου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Βιβλία 1-5: Theodoret Kirchengeschichte, Berlin 1998, III,18,1, στίχ. 3-10, σ. 197 («Καὶ Ἀρτέμιον δέ, στρατηγὸς δὲ οὗτος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ στρατιωτικῶν ἐγεγόνει, ἐπειδὴ πλείστα τῶν εἰδώλων συνέτριψε, τὴν ἀρχὴν ἐκείνην ἐν τοῖς Κωνσταντίου χρόνοις λαχῶν, οὐ μόνον τῶν ὄντων ἐγύμνωσεν, ἀλλὰ καὶ τῆς κεφαλῆς τὸ λοιπὸν ἐστέρησεν σῶμα»).

23. DINDORF L. (ἔκδ.), Πασχάλιον Χρονικόν, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantine (CSHB)], I, Bonn 1832, Ὀλυμπιάς σπε', σ. 549, στίχ.12-16 («Ἀρτέμιος δὲ δοῦξ ὢν τῆς κατ' Αἴγυπτον διοικήσεως, ἐπειδήπερ ἐν τοῖς καιροῖς τῆς αὐτοῦ ἀρχῆς ἐπὶ τοῦ μακαρίτου Κωνσταντίου τοῦ Αὐγούστου ζῆλον πολὺν ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν ἐνεδείξατο ἐν τῇ Ἀλεξανδρείῳ, ἐδημιούθη καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετιμήθη, μνησικακήσαντος αὐτὸν τοῦ Ἰουλιανοῦ»). Πρβλ. BIDEZ J. - WINKELMANN F. (ἔκδ.), Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ἱστοριῶν Φιλοστοργίου, ἀπὸ φωνῆς Φωτίου πατριάρχου: Philostorgius Kirchengeschichte, (Leipzig 1913) Berlin 1981 (ἀνατύπωση), VII,36, στίχ. 4-8, σ. 234.

24. DE BOOR C. (ἔκδ.), Theophanis Chronografia, τ. Α', Textum Graecum continens, Stuttgart 1963, σ. 51, στίχ. 14-18 («Ἀρτέμιός τε ὁ δοῦξ τῆς κατ' Αἴγυπτον διοικήσεως, ἐπειδήπερ ἐπὶ Κωνσταντίου ζῆλον πολὺν κατὰ τῶν εἰδώλων ἐνεδείξατο ἐν Ἀλεξανδρείῳ, ἐδημιούθη τὴν κεφαλὴν ἀποτιμήθεις»).

25. BEKKER I. (ἔκδ.), Γεωργίου Κεδρηνοῦ, Σύνοψις Ἱστοριῶν, [CSHB 28/1], Bonn 1838, I, σ. 537, στίχ. 4-8 («Ἀρτέμιος δὲ ὁ δοῦξ Ἀλεξανδρείας, ἐπειδήπερ ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίου ζῆλον πολὺν ἐνεδείξατο ἐν Ἀλεξανδρείῳ κατὰ τῶν εἰδωλολατρῶντων, ἐδημιούθη τὴν κεφαλὴν ἀποτιμήθεις μετὰ πολλὰς βασάνους ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως. Ὁμοίως δὲ καὶ δύο προεσβύτεροι, Εὐγένιος καὶ Μακάριος»).

26. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, X,11, PG 146,472.

27. BIDEZ - WINKELMANN, Kirchengeschichte, σ. 174, στίχ. 6-7 («Καὶ ἐκρούσθη ὁ μακάριος τῷ ξίφει, μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κ', ἡμέρᾳ Παρασκευῇ»).

28. BIDEZ - WINKELMANN, Kirchengeschichte, σ. 174, στίχ. 8-13 καὶ σ. 175, στίχ. 1 («Οὗ τὸ μακάριον καὶ ἅγιον σῶμα ἐξηγήσατο παρὰ τοῦ βασιλέως Ἰουλιανοῦ γυνὴ τις εὐσεβῆς καὶ φοβουμένη τὸν θεόν, Ἀρίστη διάκονος. καὶ ἐπέτρεψε δοθῆναι αὐτῇ. ἦτις ἐν σπουδῇ ποιήσασα

μέ την άγιοποίηση του Άρτεμίου. Ο άκριβής τόπος έναποθέσεως του λειψάνου του Άρτεμίου δέν προσδιορίζεται, αλλά αναφέρεται ότι τὸ σῶμα του άγίου τοποθετήθηκε «έν έπισήμω τόπω», δηλαδή μάλλον μέσα στον χῶρο ή στο περιβάλλον κάποιου χριστιανικού ναού. Επιπλέον, σημειώνεται ή πρόθεση τής διακόνου Άρίστης νά οικοδομήσει ιδιαίτερο ναό, άφιερωμένο στον μάρτυρα²⁹. Από τὰ Θαύματα Άρτεμίου (Ζ΄ αιώνα)³⁰ και τις μεταγενέστερες άγιολογικές πηγές³¹ προκύπτει ότι τὸ σῶμα του Άρτεμίου τοποθετήθηκε τελικά στο ναό του Τιμίου Προδρόμου στην περιοχή Όξεία τής Κωνσταντινουπόλεως. Πιθανότατα, ανεγέρθηκε στο έσωτερικό ή πλησίον του ναού κάποιο μικρό θυσιαστήριο-παρεκκλήσιο, άφιερωμένο στον άγιο μάρτυρα Άρτέμιο.

Τά γεγονότα αυτά σημαίνουν ότι ή άγιοποίηση του δοῦκα τής Άλεξανδρείας Άρτεμίου είχε συντελεσθεί πολύ πριν τή σύνταξη του παλαιού Μαρτυρίου και των Θαυμάτων Άρτεμίου (Ζ΄ αιώνα). Η συναρίθμηση του Άρτεμίου μεταξύ των όρθόδοξων Άγίων και Μαρτύρων, παράλληλα με τή διαδεδομένη θαυματουργική δράση του, συνιστά μία άδιάψευστη μαρτυρία για τὸ όρθόδοξο φρόνημα του δοῦκα τής Αιγύπτου, παρά τὸ στενό συσχετισμό του με τὸν αυτοκράτορα Κωνσταντίο. Θα πρέπει πάντως νά σημειωθεί ότι ή παράδοση για τὸ μαρτυρικό τέλος του δοῦκα τής Αιγύπτου στην Άντιόχεια διασώθηκε και

γλωσσόκομον μολυβοῦν, ὄπερ και σώζεται μέχρι του παρόντος, συμνηρίασά τε τὸ ἄγιον αὐτοῦ και μακάριον σῶμα, και πολῦτιμον μύροις και θυμιάμασι διαφόροις εὐωδιάσασα, κατέθετο έν τῷ γλωσσόκομῳ, και ανέπεμψεν έν τῇ πανευδαίμονι Κωνσταντίνου πόλει έν έπισήμῳ τόπῳ...»).

29. BIDEZ J. - F. WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 175, στίχ. 1-3 («ὡς βουλομένη οικοδομήσαι οἶκον ἄξιον τῶν λειψάνων του ὀσιωτάτου μάρτυρος Άρτεμίου, πρὸς τὸ έπιτελεῖσθαι συναξιν εἰς τιμὴν του άγίου μάρτυρος»).

30. CRISAFULLI V.S. - NESBITT J.W., (έκδ.), *The Miracles of St. Artemios*. A collection of Miracle stories by an Anonymus Author of Seventh - Century Byzantium. Translated with an introduction and Commentary. Supplemented by a Reprinted Greek Text and an Essay by John F. Haldon, Leiden - New York 1997, σ. 84, στίχ. 2-4 και σ. 86, στίχ.4-5 και σ. 90, στίχ.18-19 και σ. 100, στίχ. 3-4. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., *Varia Graeca Sacra*, (St. Petersburg 1909), Leipzig 1975 (ανάτυπωση), II,1, στίχ. 11-13, σ. 76 («ἀνεκομίσθη δὲ τὸ σῶμα αὐτοῦ τὸ τίμιον έν Κωνσταντινουπόλει παρά τινός Άρίστης διακόνου και κατετέθη έν τῇ Όξειᾳ»).

31. KOTTER P.B. (έκδ.), «Υπόμνημα ήγον έντεξήγησις του μαρτυρίου του άγίου και ένδόξου μεγαλομάρτυρος και θαυμαστοῦ Άρτεμίου, συλλεγέν από τής έκκλησιαστικής ιστορίας Φιλοσοργίου και άλλων τινῶν παρά Ιωάννου μοναχοῦ [του Ροδίου]: *Die Shriften des Johannes von Damaskus* [Opera Homilitica et hagiographica 5. Patristische Texte und Studien 29], Berlin - New York 1973, σ. 202-245 (667, σ. 241, στίχ. 4-9 και σ. 242, στίχ. 10-15. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον του Άγίου Μεγαλομάρτυρος Άρτεμίου*, PG 115,1212.

στά Θαύματα Ἀρτεμίου. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης³² τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἔχει λάβει ὑπόψη του τὴν προγενέστερη μαρτυρολογικὴ παράδοση καὶ παρουσιάζει τὸν Ἀρτέμιο ὡς ἀθλητὴ καὶ μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ³³. Τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου ἀνήκουν στὸ Ζ' αἰῶνα, ἀλλὰ φαίνεται νὰ συντάχθηκαν στὴν Κων/λη λίγο μεταγενέστερα ἀπὸ τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου³⁴. Οἱ Virgil S. Crisafulli - John W. Nesbitt³⁵ καὶ ὁ Richard W. Burgess³⁶ προσφέρουν ἀκριβέστερη χρονολόγηση γιὰ τὰ Θαύματα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 658-668³⁷. Κατὰ τὸν Cyril Mango, ἡ σύνταξη τῶν Θαυμάτων πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ Ζ' αἰῶνα, ἐνῶ τὸ Μαρτύριο φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερο τῶν Θαυμάτων καὶ ἐπομένως προγενέστερο ἴσως καὶ τοῦ Ζ' αἰῶνα³⁸. Τὸ Μαρτύριο καὶ τὰ Θαύματα θὰ πρέπει νὰ συντάχθηκαν μὲ βᾶση παλαιότερο τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνα ὑλικὸ ἀπὸ μοναχικοὺς κύκλους στὴν Κων/λη. Ἡ σύνταξη τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου πρὶν τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀνώνυμου συντάκτη τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ (πρὶν τὸ 630) εἶναι πολὺ πιθανή, ἐφόσον ἡ δημιουργία ἀνάλογων ἀγιολογικῶν

32. Βλ. καὶ DÉROCHE V., «Pourquoi écrivait-on des recueils de miracles? L' exemple des Miracles de saint Artémios»: Catherine Jovilet-Levy - Michel Kaplan - Jean-Pierre Sodini (eds), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance* (Textes, images et monuments), [Byzantina Sorbonensia 11], Paris 1993, σ. 95-116 (98-99, 114-115).

33. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 76, στίχ. 1-3.

34. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. xvi. DÉROCHE, *Miracles S. Artemios*, σ. 97. DELEHAYE H., «Les recueils antiques des Miracles des Saints», *AB* 43 (1925), σ. 5-85 (33). LIEU - MONSTERRAT, *Constantine - Julian*, σ. 217. WALTER Chr., *The warrior saints in Byzantine art and tradition*, London 2003, σ. 192. LOPEZ R.S., «The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the seventh century», *DOP* 13 (1959), σ. 67-85 (71). ALWIS P. Anne, «Men in pain: masculinity, medicine and the Miracles of St. Artemios», *Byzantine and Modern Greek Studies (BMGS)* 36/1 (2012), σ. 1-19 (1). EFTHYMIADIS ST., «Greek Byzantine Collections of Miracles: A Chronological and Bibliographical Survey», *Symbolae Osloenses* 74 (1999), σ. 195-211 (201-202).

35. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 7.

36. BURGESS, *The Relics*, σ. 17. Βλ. καὶ LIEU S.N.C., «From Villain to Saint and Martyr. The life and after-life of Flavius Artemius, Dux Aegypti», *BMGS* 20 (1996), σ. 56-76 (57).

37. Ἦδη ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς (*Varia Graeca*, σ. i-ii) χρονολόγησε τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου μεταξὺ 660-668. Βλ. καὶ BAYNES N.H., «The death of Julian the Apostate in a *Christian Legend*», *Journal of Roman Studies* 27/1 (1937), σ. 22-29 (28). ALWIS, *St. Artemios*, σ. 5. DÉROCHE V., «Pourquoi écrivait on des recueils de miracles? L' exemple des Miracles de saint Artémios»: C. Jovilet-Lévy - M. Kaplan - J.P. Sodini (ed.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance* (Textes, images et monuments), [Byzantina Sorbonensia 11], Paris 1993, σ. 95-116 (97).

38. MANGO C., «On the History of the Templon and the Martyrion of St Artemios at Constantinople», *Zograf* 10 (1979), σ. 40-43. FOX, *The Itinerary*, σ. 249.

έργων στα μεγάλα μοναστικά κέντρα της Κων/λεως και της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι είχε αρχίσει ήδη από τις αρχές του Ζ' αιώνα ή και νωρίτερα³⁹.

2. Το Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου και οἱ σχετικὲς εἰδήσεις ἄλλων πηγῶν

Πιὸ ἐκτεταμένο και μὲ περισσότερες παραδόσεις γιὰ τὸ βίο και τὸ τέλος τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου εἶναι τὸ σχετικὸ μαρτυρολογικὸ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου⁴⁰. Τὸ Μαρτύριο αὐτὸ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ (Η' αἰῶνα)⁴¹, ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ὡς ὁ πραγματικὸς συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου. Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ὁ Ρόδιος δὲν ἐμφανίζεται σὲ ἄλλες γνωστὲς πηγές⁴². Ὡστόσο, ἡ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ Μαρτυρίου κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ἢ πρὶν ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα⁴³ εἶναι ἀβέ-

39. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ προκύψει, μεταξύ ἄλλων, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννη (600-610). Βλ. ΚΥΡΙΑΤΖΗ Ἀντωνία, Ὁ Ἰωάννης Α' ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἱστορικὴ και θεολογικὴ προσέγγιση. Θεσσαλονίκη 2007 (διατριβή).

40. KOTTER P.B., « Ὑπόμνημα ἡγουν ἐπεξήγησις τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου και ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος και θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, συλλεγὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Φιλοστοργίου και ἄλλων πινῶν παρὰ Ἰωάννου μοναχοῦ [τοῦ Ροδίου]»: *Die Schriften des Johannes von Damaskus* [Opera Homilitica et hagiographica 5. Patristische Texte und Studien 29], Berlin - New York 1973, σ. 202-245.

41. Τὸ Μαρτύριο ἔχει ἐκδοθεῖ μαζί μὲ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ. Βλ. και BAYNES, *The death of Julian*, σ. 28. BECK H.G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 482-483. LIEU N.C. Samuel, *The Emperor Julian: panegyric and polemic* [Translated Texts for Historians 2], Liverpool 1989, σ. 82. BEATRICE P.Fr., *Anonymi Monophysitae theosophia: an attempt at reconstruction*, [Supplements to Vigiliae Christianae, vol. 56], Leiden - Boston - Köln 2001, σ. xxiv. BARNES T.D., *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge-Massachusetts 1993, σ. 8. MARASCO G., *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity A.D.: Fourth to Sixth Century*, Leiden 2003, σ. 258. BARNES T.D., *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality* [Cornell Studies in Classical Philology, v. 56], New York 1998, σ. 218. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 28 (ύποσημ. 11).

42. Ἀπὸ τὰ 20 χειρόγραφα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου, τρία (3) μόνο ἔχουν τὸ ὄνομα Ἰωάννης Ρόδιος, πέντε (5) ἔχουν μόνο τὸ ὄνομα Ἰωάννης, χωρὶς τὸν προσδιορισμὸ «Ρόδιος», ἐνῶ ἓνα (1) τὸ ὄνομα «ὁ ἀμαρτωλὸς μοναχὸς Ἰωάννης». Βλ. KOTTER P.B., *Die Schriften des Johannes von Damaskus* [Opera Homilitica et hagiographica 5. Patristische Texte und Studien 29], Berlin - New York 1973, σ. 185-187. LIEU, *Villain - Artemius*, σ. 62.

43. DE GAFFIER, *Les martyrs*, σ. 38. Ἡ Lane Fox (*The Itinerary*, σ. 249) χαρακτηρίζει τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου ὡς μεταγενέστερο ἔργο, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι

βαιη. Τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο τοῦ συντάκτη καὶ οἱ πιθανὲς ἀφηγηματικὲς ὁμοιότητες ἢ ἐκφραστικὲς ἀναλογίαι ἀνάμεσα στὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου μὲ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ (π.χ. Μαρτύριο τῆς ἁγίας Βαρβάρης) δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ συγκαταλεγεῖ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ⁴⁴. Ἀντιθέτως, τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου δὲν φαίνεται νὰ γράφηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Ἐπιπλέον, ὅλα τὰ μαρτυρολογικὰ καὶ ἀγιολογικὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο συνιστοῦν καταρχὴν μία κωνσταντινοπολίτικη παράδοση. Τὸ γεγονός αὐτὸ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ θαυματουργικὴ δράση τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὴ Βασιλεύουσα, ἡ ὁποία ἀνανέωσε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν χριστιανὸ μάρτυρα τοῦ Δ' αἰῶνα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου καὶ τῶν Θαυμάτων Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα. Παράλληλα θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι στὸ μεταγενέστερο αὐτὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου ὁ συντάκτης ἐστιάζει ἐνίοτε σὲ γεγονότα τῆς βασιλείας τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἀναφέρει τὸ σχετιζόμενο μὲ τὴν Ἐκκλησία τῆς Βασιλεύουσας γεγονός τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου, ἐνῶ καταγράφει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν παράδοση γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ Ἀρτεμίου μὲ αὐτὰ τὰ ἀποστολικά λείψανα. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὸ θαυματουργὸ ἅγιο Ἀρτέμιο στὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου τῆς Ὁξείας Κων/λεως, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες καὶ τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου, τὰ ὁποία συνδέονταν μὲ τὶς ἀποστολικὲς καταβολές, τὴ δικαιοδοσία καὶ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως μὲ τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸ Α. Ἰλλυρικόν, θὰ μπορούσε νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐν πρώτοις ἀπὸ κάποιον μοναχὸ ἢ κληρικὸ ἢ τουλάχιστον μόνιμο κάτοικο τῆς Βασιλεύουσας καὶ ὄχι πάντως ἀπὸ κάποιον μοναχὸ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ὅπως ἦταν ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης, ἢ ἀπὸ ἄλλο πατριαρχεῖο τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὴν Ρόδο βασίστηκε σὲ κωνσταντινοπολίτικες κυρίως πηγὲς καὶ παραδόσεις γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο, ἦταν μοναχὸς στὴ Βασιλεύουσα καὶ συνέταξε τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν τρόπο συντάξεως τῆς προγενέστερης μαρτυρολογικῆς καὶ ἀγιολογικῆς φιλολογίας, ἀνάμεσα στὴν ὁποία, πιθανότατα, ἦσαν καὶ σχετικὰ ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννη.

δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 600 μ.Χ. Αὐτὴ ἡ πρόωμη χρονολόγησι γιὰ τὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη δὲν φαίνεται πιθανή.

44. Βλ. καὶ BAYNES, *The death of Julian*, σ. 28.

Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι συντάξε τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου πρὸς τὸ τέλος ἢ καὶ μετὰ τὸ πέρας τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων, δηλ. μετὰ τὸ 843. Ὁ Samuel Lieu, μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Πασχάλιο Χρονικὸ δὲν μνημονεύεται, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ ἀνάμιξη τοῦ Ἀρτεμίου στὴ μετακομιδὴ καὶ στὴν κατάθεση τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κων/λεως, ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μεταγενέστερα καὶ μάλιστα κατὰ τὸ β' ἡμῖσι τοῦ Θ' αἰῶνα⁴⁵. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς σὲ ἄλλη ἐκτενέστερη σχετικὴ μελέτη του θεωρεῖ ὅτι τὸ Μαρτύριο γράφηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα⁴⁶. Ὁ Francis Dvornik, μὲ ἀφορμὴ τὴ σημείωση στὸ ἀφιερωμένο στὸν ἀπόστολο Ἀνδρέα κείμενο γνωστὸ ὡς *Laudatio*⁴⁷ σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀρτέμιο τῆς μετακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ Πρωτοκλήτου στὴν Κων/λη⁴⁸, διαπίστωσε ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ αὐτοῦ ἔργου ἔλαβε ὑπόψη του τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαρτυρολογικὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη, ἡ σύνδεση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ *Laudatio*, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνα⁴⁹, ἐνῶ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ Νικητὰ Παφλαγόνα⁵⁰. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Dvornik θεώρησε ὅτι τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη ἀνήκει στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνα⁵¹. Ἀναλόγως, ὁ Richard Burgess κατέληξε στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ μαρτυρολογικὸ αὐτὸ κείμενο συντάχθηκε πρὶν τὸ *Laudatio*, δηλαδὴ πρὶν τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνα⁵².

45. LIEU, *Villain - Artemius*, σ. 64-65.

46. LIEU - MONSTERRAT, *Constantine - Julian*, σ. 217.

47. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο: «*Πράξεις καὶ Περίοδοι Ἀνδρέου, ἐγκωμίω συμπεπλεγμένα*»: M. BONNET (ἐκδ.), «*Acta Andreae Apostoli, cum laudatione contexta*», *AB* 13 (1894), σ. 309-352.

48. BONNET, *Acta Andreae*, §52, στίχ. 17-30, σ. 350 καὶ στίχ. 1, σ. 351 καὶ §53, στίχ. 14-27, σ. 351.

49. MACDONALD D.R., *The Acts of Andrew and the Acts of Andrew and Matthias in the city of the Cannibals* (SBL. Texts and Translations 33. Christian Apocrypha I), Atlanta 1990, σ. 24,184 καὶ PINERO A. - DEL CERRO G., *Hechos apócrifos de los Apóstoles I: Hechos de Andrés, Jean y Pedro* [Biblioteca Autores Cristianos 646], Madrid 2004, σ. 118 (Θ' αἰῶνα). PRIEUR, *Acta Andreae*, σ. 15 (Θ' -I' αἰῶνα).

50. MACDONALD, *The Acts of Andrew*, σ. 184 καὶ PINERO - DEL CERRO, *Hechos*, σ. 118. PRIEUR, *Acta Andreae*, σ. 15.

51. DVORNIK, *The idea*, σ. 229-231.

52. BURGESS, *The Relics*, σ. 19.

Στὸ θέμα τῆς χρονολόγησής τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου ιδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀναφορὰ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη στὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκά καὶ Τιμοθέου. Τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς δὲν ἀναφέρει ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα, οὔτε ὁ χρονογράφος Θεοφάνης. Ἐπιπλέον, ὁ μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος τῆς Κων/λεως Ἐπιφάνιος, συνέταξε μετὰ τὸ 815 εἰδικὸ ἔργο, ἀφιερωμένο στὸ Βίο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα⁵³, στὸ ὁποῖο δὲν μνημονεῖ τὴ μετακομιδὴ τοῦ λειψάνου του ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ συντάκτης τοῦ *Laudatio* γνωρίζε τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη καὶ ἐπανέλαβε τὴν εἶδηση γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὰ τρία ἀποστολικά λείψανα, ἐνῶ ὁ Ἐπιφάνιος φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε ὑπόψη τοῦ αὐτὴν τὴν παράδοση ἢ γιὰ κάποιον ἄλλον λόγο δὲν τὴν συμπεριέλαβε. Γι' αὐτὸ, ἂν τὸ μαρτυρολογικὸ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη μὲ τὴν εἶδηση περὶ τῆς συνδέσεως τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὰ τρία ἀποστολικά λείψανα εἶχε συνταχθεῖ πρὶν τὸ ἔργο τοῦ Ἐπιφανίου, ὁ τελευταῖος θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ γνωρίζε καὶ νὰ τὸ λάβει ὑπόψη του, ἐφόσον συγκέντρωνε ὑλικὸ γιὰ τὸ Βίο τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα. Ἀντιθέτως, τὸ γεγονός ὅτι Ἐπιφάνιος ὄχι μόνον δὲν ἀναφέρει τίποτα περὶ τοῦ Ἀρτεμίου, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς, φανερώνει ὅτι τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη συντάχθηκε μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἐπιφανίου. Βεβαίως, ἡ μὴ ἀναφορὰ τοῦ ἱερομόναχου Ἐπιφανίου στὰ τρία ἀποστολικά λείψανα δὲν σημαίνει ὅτι ἡ μετακομιδὴ δὲν ἔλαβε χώρα τὸν Δ' αἰῶνα. Ἀπλῶς ὑποδηλώνει ὅτι δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἀκόμα ιδιαίτερη ἔνταση στὶς σχέσεις Ρώμης καὶ Κων/λεως, ὅπως συνέβη κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνα, ὥστε οἱ Βυζαντινοὶ νὰ συμπεριλάβουν τὴν παράδοση αὐτὴ στὴν ἐπιχειρηματολογία τους πρὸς τὸν παπικὸ θρόνο. Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ὁ Ρόδιος ἔδειξε ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα γεγονός, τὸ ὁποῖο σχετίζεται τόσο μὲ τὴν ἀποστολικὴ ρίζα τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως, ὅσο καὶ μὲ τὴ διοικητικὴ δικαιοδοσία του στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὸ Ἀ. Ἰλλυρικόν. Τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου συντάχθηκε μετὰ τὴν ὑπαγωγή τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ στὴ δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως. Ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου φαίνεται νὰ ἀποφεύγει ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν εἰκονομαχικὴ περίοδο. Ὡστόσο, προβάλλει τὴ θεολογία περὶ τῆς ἀναγωγῆς τῆς τιμῆς στὸ πρωτότυπο τῶν χριστιανικῶν εἰκόνων. Παράλληλα μέμφεται ὅσους δέχονται τὴ σύνδεση τῆς τιμητικῆς λατρείας τῶν ἱερῶν εἰκόνων μὲ τὸ ὑλικό

53. DRESSSEL A. (ἔκδ.), «Ἐπιφανίου, μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου, περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων καὶ τέλους τοῦ ἁγίου καὶ πανευφήμου καὶ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου»: *Eriphanii monachi et presbyteri edita et inedita*, Paris - Leipzig 1843, σ. 45-82 καὶ PG 120, 216-260.

αυτῶν. Εἶναι δὲ πολὺ ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ Ἰωάννης παραθέτει αὐτὴ τὴ σημείωση μὲ ἀφορμὴ τὰ εἰδωλολατρικὰ εἰκονίσματα τῆς περιόδου τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ δὲν ἀναφέρεται εὐθέως στὶς χριστιανικὲς εἰκόνες⁵⁴. Ἡ σημείωση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία ἔμμεση μομφὴ τόσο κατὰ τῶν εἰκονομάχων, ὅσο καὶ κατὰ τῶν ὑπερβολῶν⁵⁵ σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ὑλικοῦ τῶν εἰκόνων ἀπὸ ὀρισμένους πιστοῦς. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἴσως σημαίνει ὅτι ὁ Ἰωάννης ἔγραψε τὸ ἔργο του πρὸς τὸ τέλος τῆς δευτέρας περιόδου τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων (823-843) ἢ λίγο ἀργότερα.

Παρὰ ταῦτα, ἡ ἔμμεση προβολὴ τῆς ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως διὰ τῆς ἐκτεταμένης περιγραφῆς τοῦ χρονικοῦ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου παραπέμπει σὲ περίοδο μεγαλύτερης κρίσεως στὶς σχέσεις Πρεσβυτέρας καὶ Νέας Ρώμης. Πράγματι, ὁ μοναχὸς Ἰωάννης φαίνεται νὰ γράφει σὲ μία περίοδο ἰδιαίτερης ἐντάσεως μεταξὺ τῶν θρόνων Ρώμης καὶ Κων/λεως, ἡ ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλὰ ἐπιδεινώθηκε μετὰ τὸ 843. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ, ὅτι οἱ διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου γιὰ τὸ Ἄ. Ἰλλυρικὸ εἶχαν ἐκδηλωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν πάπα Ἀδριανὸ Α' (772-795)⁵⁶ καὶ συνεχίστηκαν ἀπὸ τὸν πάπα Νικόλαο Α' (858-867)⁵⁷ μὲ τὴν συνδυαστικὴν προβολὴ τοῦ παπικοῦ πρωτείου καὶ τῆς πετρείου ἀποστολικότητος τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης. Τὰ γεγονότα αὐτὰ δικαιολογοῦν τὴ συστηματικὴν προβολὴ τῆς ἀποστολικῆς ρίζας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, εἴτε ἄμεσα διὰ τῆς προβολῆς τῆς ἀρχαίας παραδόσεως γιὰ τὸν ἀπὸστολο Ἀνδρέα, εἴτε ἔμμεσα διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ χρονικοῦ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ Πρωτοκλήτου στὴ Βασιλεύουσα. Ἀνάλογα γεγονότα εἶχαν συμβεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰῶνα. Τὸ 525 οἱ

54. KOTTER, *Die Schriften*, §42, σ. 226, στίχ. 16-21 («*Τούτων τοίνυν εἰκόνας στήσαντες σέβου-σιν ἄνθρωποι καὶ τιμῶσιν, ἅμα καὶ μύθους τινὰς πρὸς ἠδονὴν ἀναπλάσαντες. Οὐχ ὡς θεοὺς δὲ τιμῶσι τὰς εἰκόνας αὐτῶν, ἀπαγε· τοῦτο γὰρ τὸ ἀπλούστερον καὶ ἀγροικιὸν τῶν ἀνθρώπων δια-λαμβάνεται γένος, ἐπεὶ οἱ τὴν φιλοσοφίαν ἀσπαζόμενοι καὶ τὰ τῶν θεῶν ἀκριβῶς ἐξετάζοντες οἶδασι, τίμην τὴν τιμὴν ἀπονέμουσι καὶ πρὸς τίνα διαβαίνει ἢ τῶν θεῶν ἀγαλιμάτων προσκύνη-σις»).*

55. ΦΕΙΔΑΣ Βλ. Ι., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'*, Ἀθῆναι 2002⁴, σ. 771-772.

56. HAMPE K. (ἔκδ.), *Epistolae selectae pontificum Romanorum Carolo Magno et Ludovico Pio regnantibus scriptae*, [Monumenta Germaniae Historica (MGH) 5, Epistolae Karolini aevi 3], Berlin 1899, σ. 57, στίχ. 4-21.

57. PERELS E. (ἔκδ.), *Nicolaus episcopus [papa Romae] servus servorum Dei dilecto filio Michaeli glorioso imperatori Graecorum, V, Epistola 82*, [MGH 6, Epistolae Karolini aevi 4], Berlin 1925, σ. 438, στίχ. 25-32 καὶ σ. 439, στίχ. 1-2.

Βυζαντινοί προέβησαν με τη συνδρομή του ιστορικού Προκοπίου για πρώτη φορά επίσημα την παράδοση του συνδεομένου με τον Δωροθέο Τύρου έργου περί των Άποστόλων, ή όποια αναφέρεται στο κηρυγματικό έργο του άποστόλου Άνδρέα στο Βυζάντιο⁵⁸. Η παράδοση αυτή έπαναλαμβάνεται στο σημαντικό προεικονομαχικό⁵⁹ Μαρτύριο Άνδρέου, γνωστό ως Narratio⁶⁰, ένω έμφανίζεται και στο άποδιδόμενο στον Έπιφάνιο Σαλαμίνας της Κύπρου έργο περί των Άποστόλων⁶¹, τό όποιο έχει χρονολογηθεί μεταξύ Η΄ και Θ΄ αιώνα⁶². Και οι δύο πηγές (Narratio, ψευδο-Έπιφάνιος) βασίζονται στην ανάλογη παράδοση του ψευδο-Δωροθέου. Οι ίδιες πηγές αναφέρονται στη σύνδεση του Πρωτοκλήτου με τό Βυζάντιο, στα πλαίσια της προσπάθειας των συντακτών τους να προσφέρουν μιá έκτεταμένη (Narratio) ή έπιγραμματική (ψευδο-Έπιφάνιος) αναφορά στον άποστολο Άνδρέα. Κατά τον Θ΄ αιώνα, ή παράδοση του ψευδο-Δωροθέου συμπεριλήφθηκε στη σύντομη χρονογραφία του πατριάρχη Κων/λεως Νικηφόρου (806-815)⁶³, στο άφιερωμένο στον άγιο Άνδρέα κείμενο του μοναχού και πρεσβυτέρου της Κων/λεως Έπιφανίου⁶⁴ (μετά τό 815)⁶⁵ και στο συν-

58. SCHERMANN Th. (έκδ.), *Δωροθέου Έπισκόπου Τύρου, Σύγγραμμα έκκλησιαστικόν περι των Ο΄ μαθητών του Κυρίου: Prophetarum Vitae Fabulosae indices Discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphano, Hippoluto, Aliisque Inter quae nonnulla Primum edidit recensuit schedis vir. cl. Henr. Gelzer usus Prolegomenis, Lipsiae 1740, σ. 137, στίχ. 8-11.*

59. DVORNIK, *The idea*, σ. 171-173.

60. BONNET M. (έκδ.), «Martyrium Sancti Andreae. Μαρτύριον του Άγίου Άποστόλου Άνδρέου (Narratio)», *AB* 13 (1894), §8, στίχ. 8-13, σ. 358.

61. SCHERMANN Th. (έκδ.), «Έπιφανίου», «Περι των Ο΄ Άποστόλων»: *Prophetarum Vitae Fabulosae indices Discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphano, Hippoluto, Aliisque Inter quae nonnulla Primum edidit recensuit schedis vir. cl. Henr. Gelzer usus Prolegomenis, Lipsiae 1740, σ. 120, στίχ. 19-21.*

62. ΦΙΛΗΣ Λ., *Τό πρόβλημα των Έβδομήκοντα Άποστόλων του Κυρίου, έν Αθήνας 1971, σ. 190.* MACDONALD, *The Acts of Andrew*, σ. 19 (Η΄ αιώνα). DVORNIK, *The idea*, σ. 224. PETERSON P., *Andrew, Brother of Simon Peter. His History and his legends*, [Supplements to Novum Testamentum 1], Leiden 1958, σ. 41. DOLBEAU Fr., «Une liste Ancienne d' Apôtres et de Disciples. Traduite du Grec par moise de Bergame», *AB* 104/3-4 (1986), σ. 299-314 [303] (Θ΄ αιώνα).

63. DE BOOR C., *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula Historica*, (Leipzig 1880), New York 1975, σ. 112, στίχ. 8-19.

64. DRESSEL A. (έκδ.), «Έπιφανίου, μοναχού και πρεσβυτέρου, περι του βίου και των πράξεων και τέλους του άγίου και πανευφήμου και πρωτοκλήτου των άποστόλων Άνδρέου»: *Epiphanii monachi et presbyteri edita et inedita*, Paris - Leipzig 1843, σ. 68.

65. PRIEUR, *Acta Andreae*, σ. 18.

δεόμενο με τὸ Νικήτα Παφλαγόνα σχετικὸ κείμενο τοῦ Laudatio⁶⁶ (τέλη Θ' αἰῶνα). Μετὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ἡ πρώτη περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Βυζαντινοὶ προέβαλαν ἐπίσημα τὴν ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως, ἦταν κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου τῆς Κων/λεως τὸ 861. Συγκεκριμένα, στὴ σύνοδο αὕτη οἱ παπικοὶ ἀντιπρόσωποι ἐπικαλέστηκαν τὴν πέτριον ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἔτοιμοι καὶ ἀπάντησαν ἄμεσα. Προέβαλαν τὴν ἀναγωγή τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως στὸν ἀπόστολο Ἄνδρέα καὶ ἐμμέσως στὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη⁶⁷, βάσει τῆς στενῆς πνευματικῆς σχέσεως τῶν δύο ἀποστόλων στὸ τέταρτο Εὐαγγέλιο⁶⁸ καὶ στὸ ἱεραποστολικὸ πεδίο τῆς Μ. Ἀσίας, οἱ Ἐκκλησίες τῆς ὁποίας ὑπάγονταν στὴν Ἐκκλησία τῆς Βασιλεύουσας. Ὡστόσο, ἡ σύνδεση τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως μετὰ τὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ Τιμοθέου ἀπὸ τὴν Ἔφεσο στὴ Βασιλεύουσα. Τόσο ὁ Ἰωάννης, ὅσο καὶ ὁ Τιμόθεος εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἔφεσο. Τὸ λείψανο τοῦ Τιμοθέου στὴν Κων/λη ἀντικατέστησε κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σῶμα τοῦ Ἰωάννη, τὸ ὁποῖο κατὰ παράδοση μεταστάθηκε στοὺς Οὐρανοὺς. Ἡ σύνδεση τῶν δύο ἀποστόλων στὴ βυζαντινὴ παράδοση ἦταν τόσο ἔντονη, ὥστε ὁ συντάκτης τοῦ Laudatio προβάλλει τὴ χειροτονία τοῦ Τιμοθέου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη στὴν Ἔφεσο⁶⁹, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Τιμόθεος ἐγκαταστάθηκε ὡς ἐπίσκοπος στὴν Ἔφεσο ἀπὸ τὸν Παῦλο (Α' Τίμ. α', 3). Ἄν ὑπῆρχε δὲ τὸ λείψανο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη στὴν

66. BONNET M. (ἔκδ.), «Acta Andreae Apostoli, cum laudatione contexta. *Πράξεις καὶ Περιόδοι τοῦ Ἁγίου καὶ Πανευφήμου Ἀποστόλου Ἀνδρέου ἐγκωμίῳ συμπλεγμέναι*», AB 13 (1894), §35, στίχ. 1-3, σ. 335. Πρβλ. καὶ ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΦΛΑΓΩΝ, *Εἰς τὸν ἅγιον καὶ πανεύφημον ἀπόστολον Ἀνδρέαν*, PG 105,68-69.

67. GLANVELL W.V. (ἔκδ.), «Deusdedit exiguus presbiter, beatissimo atque apostolico viro pontifici domno pape Victori tertio et omni clero sancte Romane Ecclesie. Tituli apostolorum in Eudoxia: CCCCXVIII. Sinodus habita in Constantinopolis sub Nicolao papa de Ignatio patriarcha. Actio I»: *Die Kanonessammlung des Kardinals Deusdedit* [I. Band: Die Kanonessammlung selest], (Paderborn 1905) Darmstadt 1987 (ἀνατύπωση), σ. 603, στίχ. 28-29 («*Et ego thronum habeo Ioannis apostoli et Andree, qui primum vocatus est discipulus Christi*»).

68. Περισσότερα γιὰ τὴν ἰωάννειο ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως: ΦΕΙΔΑΣ Βλ., «Ἡ Ἰωάννειος ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως», Ἰ.Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, Ἀθῆναι 1989, σ. 53-86.

69. BONNET, *Acta Andreae*, §53, σ. 351, στίχ. 24-27 («*τοῦ δὲ φερωνόμενου Τιμοθέου ἐκ τῆς Ἐφεσίων πόλεως, ἔνθα καὶ τὸν τοῦ μαρτυρίου δρόμον γενναίως ἐτέλεσεν, ἐπίσκοπος ἐν ταύτῃ προχειρισθεὶς ὑπὸ τοῦ λίαν ἡγαπημένου πρὸς Χριστοῦ καὶ Θεολόγου Ἰωάννου*»).

Ἐφεσο ἢ ἄλλοῦ στήν Μ. Ἀσία, οἱ Βυζαντινοὶ θὰ εἶχαν μεταφέρει καὶ αὐτὸ στήν Κων/λη. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο, ὅτι ἡ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου πρέπει νὰ διατυπώθηκε μὲ ἀφορμὴ τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο (β' μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνα) γιὰ τὶς σχέσεις Πρεσβυτέρας καὶ Νέας Ρώμης. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῆς μετακομιδῆς τῶν τριῶν αὐτῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὴ Βασιλεύουσα συνιστᾷ μία ἔμμεση προβολὴ τῶν ἀποστολικῶν καταβολῶν ἢ ἀκόμα καὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὸ Α. Ἰλλυρικὸ ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου. Μετὰ τὴν ἔνταξη τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ στὴν κωνσταντινοπολίτικη δικαιοδοσία τὸ 732/3, οἱ ἐπαρχίες αὐτὲς ἀποτελέσαν σημεῖο ἀντιπαραθέσεων μεταξὺ Ρώμης καὶ Κων/λεως, ἰδιαίτερος κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ Θ' αἰῶνα. Παράλληλα, τὰ κείμενα τοῦ πατριάρχη Κων/λεως Νικηφόρου, τοῦ ἱερομόναχου Ἐπιφανίου, τοῦ Laudatio καὶ ἰδιαίτερος τῶν πρακτικῶν τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου τῆς Κων/λεως τοῦ 861 ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἔννατος αἰῶνας εἶναι μιὰ περίοδος ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος καὶ προβολῆς τῆς παραδόσεως γιὰ τὶς ἀποστολικὲς καταβολὲς τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως. Ἡ ἐτοιμότητα τῆς ἀπαντήσεως τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τοὺς παπικοὺς ἀντιπροσώπους στὴν Πρωτοδευτέρα σύνοδο φανερῶνει τὴ συστηματικὴ πλέον προβολὴ τῆς παραδόσεως γιὰ τὴν ἀποστολικότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου σὲ ἱστορικὰ ἢ ἀγιολογικὰ μὲ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο κείμενα κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο κινεῖται καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀφήγησιν τοῦ χρονικοῦ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὴ Βασιλεύουσα ἀναφέρεται ἐμμέσως στὴν ἀποστολικότητα καὶ τὴ δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὶς ἑλλαδικὲς ἐπαρχίες. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εὐνοοῦν τὴ χρονολόγησιν τοῦ Μαρτυρίου κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ πιθανότατα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ πάπα Νικολάου Α' (858-867). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη, ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ Laudatio γνωρίζει καὶ ἀντλεῖ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος δὲν μνημονεῖ κάποια εἶδησιν περὶ Εἰκονομαχίας παρὰ μόνον μία ἔμμεση ἀναφορὰ περὶ τῶν εἰκόνων, προκύπτει ὅτι τὸ μαρτυρολογικὸ αὐτὸ κείμενον συντάχθηκε μετὰ τὴ σύνταξιν τοῦ ἔργου τοῦ ἱερομόναχου Ἐπιφανίου καὶ πιθανότατα μετὰ τὸ 843 ἢ πιὸ συγκεκριμένα κατὰ τὸ τρίτο τέταρτον τοῦ Θ' αἰῶνα.

Βεβαίως, ὁ μοναχὸς Ἰωάννης, κατὰ τὴ συγκέντρωσιν τοῦ ὕλικου του καὶ τὴ σύνταξιν τοῦ μαρτυρολογικοῦ κειμένου του, ἔλαβε προφανῶς ὑπόψη τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου, ὅπως καὶ ἄλλες πηγὲς τὶς ὁποῖες κατονομάζει στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του. Γιὰ μερικὸν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν πηγῶν του πληροφορεῖ

καί για την φιλοαρειανική στάση τους («Πολλοὶ μὲν οὖν τῶν τὰς ἱστορίας γραψάντων τοῦ αἰοιδίμου τούτου ἀνδρὸς ἐμνημόνευσαν, Εὐσέβιος τε, ὁ Παμφίλου ὀνομαζόμενος, καὶ Σωκράτης, ὁ τῆς Ναυάτου αἰρέσεως, καὶ Φιλοστόργιος, ὁ τῆς Εὐνομίου καὶ αὐτὸς ὑπάρχων αἰρέσεως, Θεοδώρητός τε καὶ ἄλλοι πλείονες»)⁷⁰. Ἡ γνώση πολλῶν παραδόσεων περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπὸ τὸ μοναχὸ Ἰωάννη δὲν ἦταν ἄσχετη τόσο μὲ τὴν καταγωγή, ὅσο καὶ μὲ τὸν τόπο διαμονῆς του. Ὁ Ἰωάννης καταγόταν ἀπὸ τὴ Ρόδο, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ τὰ νησιά τῶν Κυκλάδων, ἦταν τόπος ὅπου τιμοῦσαν ἰδιαίτερος τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο καὶ κυκλοφοροῦσαν πολλὰ παραδόσεις γιὰ τὴ θαυματουργικὴ δράση του. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἤδη κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα στὴ συλλογὴ τῶν Θαυμάτων Ἀρτεμίου. Συγκεκριμένα στὸ 35^ο θαῦμα μνημονεύεται ἡ θαυματουργικὴ θεραπεία τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἐμπόρου ἀπὸ τὴ Ρόδο Γεωργίου⁷¹, ὁ ὁποῖος ταξίδευε συχνὰ στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ Ἰωάννης ἦταν προφανῶς κάτοικος τῆς Βασιλεύουσας καὶ συγκεκριμένα κάποιου μεγάλου μοναστικοῦ κέντρου. Στὸν χῶρο αὐτὸ ὁ Ἰωάννης θὰ εἶχε τὶς δυνατότητες γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν πηγῶν του καὶ τὴ σύνταξη τοῦ ὑλικοῦ του. Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης διασώζει ὅπωςδήποτε παλαιότερες τοῦ Θ' ἢ τοῦ Η' αἰῶνα παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο καὶ προσφέρει εἰδήσεις ἄγνωστες σὲ ἄλλες προγενέστερες τοῦ Θ' αἰῶνα πηγές. Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ἀόριστα γιὰ τὸν Ἀρτέμιο ὅτι καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια εὐγενῶν καὶ ὅτι ἦταν πολὺ στενὸς φίλος τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου καὶ κατ' ἐπέκταση ἄνθρωπος τοῦ παλατιοῦ («ὁ δὲ μέγας Ἀρτέμιος συνῆν τῷ Κωνσταντίῳ ἐν παντὶ καιρῷ τε καὶ πράγματι, ὡς ἅτε φίλος ἄριστος καὶ τῶν ἐπ' ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ λαμπρονομένων καὶ τῆς Χριστιανῶν πίστεως διάπυρος ἐραστής, πατρίδος δὲ καὶ γένους αὐτοῦ ἀναγραπτὸν μῆμην οὐδεὶς ἡμῖν παραδέδωκεν, πλὴν ὅτι εὐπατριδῶν καὶ μεγάλων ὑπῆρχε»)⁷². Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀρτέμιος ὑπῆρξε ἐμπιστο καὶ φιλικὸ πρόσωπο τοῦ Κωνσταντίου, προκύπτει ἐμμέσως τόσο ἀπὸ τὸ κορυφαῖο στρατιωτικὸ ἀξίωμα ποὺ κατεῖχε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν τε-

70. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §4, στίχ. 14-17, σ. 203. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Alexander P. Kazhdan καὶ Lee F. Sherry θεωροῦν ὅτι δὲν μπορεῖ ὀριστικὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ἀπέσπασε τὶς εἰδήσεις του περὶ τοῦ Ἀρτεμίου ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ Φιλοστόργιου, προφανῶς ἐπειδὴ τὸ ἔργο του εἶναι γνωστὸ σήμερα μόνον σὲ ἀποσπάσματα («Anonymous Miracles of St. Artemios»: Ihor Sevcenko - Irmgard Hunter, ΑΕΤΟΣ. Studies in honour of Cyril Mango, presented to him on April 14, 1998, Stuttgart - Leipzig 1998, σ. 200-209 [202]).

71. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 184-188.

72. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §9, στίχ. 3-5, σ. 206.

λική πράξη της καταδικαστικής απόφασεως τοῦ Ἰουλιανοῦ σὲ βάρος τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου. Ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου δὲν προσφέρει καμμία ἄλλη πληροφορία ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἀρτεμίου, ἀλλὰ εἰσέρχεται ἀμέσως στὸ χρονικὸ τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου. Ἡ ἐπεξεργασία ὄλων τῶν παλαιότερων τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη πηγῶν καὶ ἡ σύνταξη τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε στὸ κωνσταντινοπολίτικο περιβάλλον καὶ συγκεκριμένα σὲ κάποιο μεγάλο καὶ ὀργανωμένο μοναστικὸ κέντρο τῆς Βασιλεύουσας. Οἱ εἰδήσεις τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου καὶ ἰδιαιτέρως οἱ ἀναφορὲς στὴ μετακομιδὴ τῶν ἀποστολικῶν λειψάνων ἀποτελέσαν βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ Ὑπομνήματος Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ στὸν ἴδιο ἅγιο καὶ μάρτυρα⁷³. Ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου ὑπάρχει καὶ στὰ ἄλλα δύο ὑπομνήματα τοῦ Μεταφραστῆ στοὺς ἀποστόλους Λουκᾶ⁷⁴ καὶ Τιμόθεο⁷⁵, κατὰ ἀναφορὰ πρὸς τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τους στὴ Βασιλεύουσα.

Τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ πηγὴ ποὺ ἀναφέρει τὸ ρόλο τοῦ Ἀρτεμίου στὴ μεταφορὰ τῶν τριῶν αὐτῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὴ Βασιλεύουσα. Πράγματι, ἡ σύνδεση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Φιλοστόργιο καὶ τὸν ἀνώνυμο συντάκτη τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη πηγὴ πρὶν τὸ Μαρτύριο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη. Ἀκόμα καὶ ὁ πατριάρχης Κων/λεως Φώτιος στὴν περίληψη τοῦ ἔργου τοῦ Φιλοστοργίου στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ἀναφέρει τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς χωρὶς οὐδεμίαν μνείαν γιὰ τὸν Ἀρτέμιο⁷⁶. Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀξιολόγησι ὄλων τῶν σχετικῶν μὲ τὴ μετακομιδὴ πηγῶν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀρτέμιος πρέπει νὰ ἀνέλαβε τουλάχιστον τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου τοῦ Τιμοθέου ἀπὸ τὴν Ἔφεσο στὴν Κων/λη (356), ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε καμμία σχέση μὲ τὴ μετακίνηση τῶν σωμάτων τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ Cyril Mango καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναλυτικότερα ὁ Richard Burgess ἀξιοποίησαν τὴ μελέτη τοῦ Hans Lietzmann γιὰ τὸ Χρονικὸ τοῦ Βερολίνου καὶ τὴ χρονολόγησι

73. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου*, PG 115,1160-1212 (1164,1169).

74. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ὑπόμνημα εἰς Λουκᾶν τὸν Ἅγιον Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν*, PG 115,1129-1140 (1137-1140).

75. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπόστολον Τιμόθεον*, PG 114,761-773 (772).

76. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 31-32.

τῆς μετακομιδῆς τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων τὸ 336⁷⁷. Καὶ οἱ δύο ἐρευνητές (Mango καὶ Burgess) ὀρθῶς ἐπίσημαναν ὅτι ἡ μετακομιδὴ τῶν σηνωμάτων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα καὶ τὴ Βοιωτία ἀντίστοιχα στὴν Κων/λη ἔλαβε χώρα τὸ 336 ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο⁷⁸. Αὐτὸ προκύπτει καταρχὴν ἀπὸ τὶς πρόωμες εἰδήσεις τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Βερολίνου⁷⁹ (τελευταῖο τέταρτο τοῦ Δ΄ αἰῶνα)⁸⁰, τῶν Χρονικῶν Vindobonensis Priores et Posteriores καὶ Barbarus Scaligeri⁸¹ (ἀρχὲς Ε΄ αἰῶνα)⁸², ὅπως καὶ τῆς πηγῆς τοῦ Παυλίνου, ἐπισκόπου Νόλας τῆς Καμπανίας στὴ Ν. Ἰταλία (405)⁸³. Ἡ μόνη μεταφορὰ, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου, φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀναφέρει καταρχὰς τὸ Πασχάλιο Χρονικὸ κατὰ τὸ ἔτος 356 γιὰ τὸ λείψανο τοῦ ἀποστόλου Τιμοθέου⁸⁴. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ μετακινήσεις τῶν σωμάτων τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου πραγματοποιήθηκαν σὲ διαφορετικοὺς χρόνους (336 καὶ 356) καὶ δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὸ τελικὸ γεγονός τῆς ἐπίσημης καταθέσεως καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τὸ 357⁸⁵. Οἱ σχετικὲς εἰδήσεις διασώζονται σὲ πρόωμες⁸⁶ καὶ μεταγενέστερες πη-

77. LIETZMANN H.D., «Ein Blatt aus einer antiken Weltchronik»: *Kleine Schriften*, I, (Hierzu Tafel XIII), Studien zur spätantiken Religionsgeschichte [Texte und Untersuchungen 67], Berlin 1958, σ. 420-425.

78. MANGO C., Constantines Mausoleum: Addendum, *BZ* 83/2 (1990), σ. 434. BURGESS, *The Relics*, σ. 5-34.

79. LIETZMANN, ἔνθ. ἀνωτ., σ. 425.

80. BURGESS, *The Relics*, σ. 24 κ. ἐξ.

81. MOMMSEN Th. (ἔκδ.), *Chronica minora saec. IV.V.I.VII*, vol. I, [MGH AA 9], (Berlin 1892) München 1981 (ἀνατύπωση), σ. 293.

82. BURGESS, *The Relics*, σ. 24 κ. ἐξ.

83. DE HARTEL G. (ἔκδ.), S. Pontius Meropius Paulinus Nolanus, Opera II, Carmina, [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 30], (Pragae - Vindobonae - Lipsiae 1894) Wien 1999 (ἀνατύπωση), *Carmen* 19, (*In S. Felicem*), στίχ. 329-334, σ. 129 καὶ στίχ. 335-342, σ. 130.

84. DINDORF L. (ἔκδ.), *Πασχάλιον Χρονικόν*, [CSHB], I, Bonn 1832, Ὀλυμπιάς σπδ΄, σ. 542, στίχ. 5-11.

85. Βλ. καὶ GRIG L. - KELLY G., «Introduction: From Rome to Constantinople»: Lucy Grig - Gavin Kelly (ed.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* [Oxford Studies in Late Antiquity], Oxford 2012, σ. 3-30 (σ. 23 [ὑπόσημ. 94]).

86. Ὁ Ἱερώνυμος, παρὰ τὶς διαφορὰς στὶς χρονολογήσεις, μνημονεύει χωριστὰ τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Τιμοθέου, ἐνῶ σημειώνει ἰδιαίτερος τὸ τελικὸ γεγονός τῆς κατάθεσης καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων. Οἱ ἀναγραφόμενες χρονολογήσεις (359, 362) δὲν εἶναι ὀρθές καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἀνακριβεῖς εἰδήσεις ἢ σφάλμα ἐκ παραδρομῆς. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, *Chronicon*, PL 27,501 (an. 359. «Reliquiae Apostoli Ti-

γές⁸⁷. Ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἀνάμιξη τοῦ Ἀρτεμίου στὴ μετακομιδὴ καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων ἐπαναλαμβάνεται στὰ κείμενα τοῦ *Laudatio*⁸⁸ καὶ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστή⁸⁹, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν ψευδο-Συμεῶν Λογοθέτη (I' αἰῶνα)⁹⁰, τὴν ἀποδιδόμενὴ στὸν Κωδινὸ περιγραφὴ τῶν ναῶν τῆς Κων/λεως (τέλη I' αἰῶνα)⁹¹, τὰ Μηνολόγια τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου Β' τοῦ Πορφυρογέννητου (976-1025)⁹² καὶ Μιχαήλ Δ' τοῦ Παφλαγόνα (1034-1041)⁹³, τοὺς ἱστοριογράφους Ζωναρᾶ καὶ Κεδρηνοῦ (τέλη IA' αἰῶνα)⁹⁴, τὸν ἀνώνυμο βρεταννὸ περιηγητὴ στὴν Κων/λη (IA' -IB' αἰῶνα)⁹⁵, τὸ Συναξάριο τῆς Κων/λε-

mothei Constantinopolim invectae) καὶ PL 27,504 (an. 362. «*Constantio Romam ingresso, ossa Andreae Apostoli et Lucae Evangelistae a Constantinopolitanis miro favore suspecta*»). ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, *Contra Vigilantium*, PL 23,358 («*Sacrilegus fuit Constantius imperator I, qui sanctus reliquias Andreae, Lucae et Timothei transtulit Constantinopolim...*»). Ἀνάλογα ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς πηγές τῆς συνδεομένης μὲ τὸν χρονογράφο καὶ ἐπίσκοπο τῆς ρωμαϊκῆς Ἄκουα Φλάβια στὴν Πορτογαλία Ἰδάτιο *Descriptio Consulium* (μέχρι τὸ ἔτος 468 μ.Χ.), τοῦ Πρόσπερου Ἀκιτανίας († μετὰ τὸ 455), ὅπως καὶ τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ. Βλ. BURGESS R.W. (ἔκδ.), «*Descriptio Consulium ex quo primum ordinati sunt*»: *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*. Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire, Oxford 1993, σ. 238. ΜΟΜΜΣΕΝ Th. (ἔκδ.), «*Prosperi Tironis, Epitoma Chronicon*»: *Chronica Minora*, saec. IV.V.I.VII, vol. I, [MGH Auctores Antiquissimi 9], (Hannover 1892) Munchen 1981 (ἀνατύπωση), σ. 455-456. DINDORF L. (ἔκδ.), Πασχάλιον Χρονικόν, [CSHB], I, Bonn 1832, Ὀλυμπιάς σπδ', σ. 542, στίχ. 5-17.

87. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ, *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Θεοδώρου Ἀναγνώστου*. Ἀπὸ φωνῆς Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, II, 61, PG 86A', 212-213. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ἰπόμνημα Λουκᾶ*, PG 115, 1140. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ἰπόμνημα Τιμοθέου*, PG 114,772. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Μηνολόγιον*, PG 117,113,185.

88. BONNET, *Acta Andreae*, §52, στίχ. 17-30, σ. 350 καὶ στίχ. 1, σ. 351.

89. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1164,1169. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ἰπόμνημα Λουκᾶ*, PG 115,1137-1140. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ἰπόμνημα Τιμοθέου*, PG 114,772.

90. HALKIN Fr. (ἔκδ.), «*Le Regne de Constantin d' apres la Chronique inédite du Pseudo-Symeon*», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), §13, σ. 22.

91. PREGER Th. (ἔκδ.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1907, σ. 288, στίχ. 3-7.

92. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Μηνολόγιον*, PG 117,113,185.

93. HALKIN Fr. (ἔκδ.), *Le Menologe imperial de Baltimore*. Textes grecs publiés et traduits [SH 69], Bruxelles 1985, §11, σ. 350.

94. DINDORF L. (ἔκδ.), Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, [CSHB 3], Bonn 1897, III,13, στίχ. 12-16, σ. 58. BEKKER I. (ἔκδ.), Γεωργίου Κεδρηνοῦ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, [CSHB 28/1], Bonn 1838, I, σ. 373, στίχ. 3-7 καὶ σ. 518, στίχ. 8-10.

95. CIGGAAR K.N. (ἔκδ.), «*Une description de Constantinople Traduite par un pèlerin anglais*», *Revue des Études Byzantines* 34 (1976), σ. 211-267 (§36 [31], στίχ. 1-5, σ. 259).

ως (ΙΒ΄ αιώνα)⁹⁶, τὸ ἄρμενικὸ Συναξάριο τοῦ Tre Israel (ΙΓ΄ αἰῶνα)⁹⁷ καὶ τὸ Νικήφορο Κάλλιστο Ξανθόπουλο (ΙΔ΄ αἰῶνα)⁹⁸. Ἡ ἀπουσία ὅποιασδήποτε μνείας γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὰ τρία ἀποστολικά λείψανα σὲ σημαντικές πηγές μεταξὺ τοῦ Ε΄ καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Θ΄ αἰῶνα (Φιλοστόργιος [Ε΄ αἰῶνα], Πασχάλιο Χρονικὸ [630], παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου [Ζ΄ αἰῶνα], Θεοφάνης [814-818], ἱερομόναχος Ἐπιφάνιος [μετὰ τὸ 815]) καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς σχετικῆς παραδόσεως καταρχάς στὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου (μετὰ τὸ 843) καὶ στὸ Laudatio (τέλη Θ΄ αἰῶνα) σημαίνει ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ προβλήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰῶνα, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ προϋπαρξὴ της τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ γεγονὸς τῆς μετακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ ἀποστόλου Τιμοθέου. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ Cyril Mango καὶ ὁ Philip Amidon θεωροῦν ὅτι τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη εἶναι ἓνα κείμενο μὲ ἀβέβαιη χρονολόγησις⁹⁹. Ἀνάλογη θέση διατυπώνει καὶ ὁ Norman Baynes, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ Μαρτύριο πρέπει νὰ συντάχθηκε μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565), ἀλλὰ πρὶν τὴ βασιλεία τοῦ Βασιλείου Α΄ (867-886)¹⁰⁰. Σὲ κάθε περίπτωση τὸ παλαιὸ καὶ τὸ μεταγενέστερο Μαρτύριο Ἀρτεμίου, ὅπως καὶ τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου συνιστοῦν τρία ἔργα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν μέσα ἀπὸ κάποιο μοναστικὸ κέντρο τῆς Βασιλεύουσας. Τὰ ἀγιολογικὰ αὐτὰ κείμενα καὶ γενικότερα κάθε παράδοση γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο εἶναι γενικὰ ἄγνωστα στὰ συναξαριστικὰ ἔργα τῆς Δύσεως. Εἰδικὰ τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου καὶ μάλιστα ἡ εἶδησις γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου συνιστᾶ μία κωνσταντινοπολιτικὴ παράδοση, ἡ ὁποία δὲν ἦταν διαδεδομένη στὴ Δύση, ἐμφανίζεται πολὺ μεταγενέστερα καὶ μεμονωμένα στίς δυτικὲς πηγές¹⁰¹, ἐνῶ στὴν Ἀνατολὴ δὲν καταγράφεται σὲ ἄλλα ἔργα πρὶν τὸν Θ΄ αἰῶνα.

96. DELEHAYE H. (ἔκδ.), *Synaxarium Constantinopolitanae*. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Bruxelles 1902, (18 Ὀκτωβρίου), σσ. 147-148.

97. BAYAN G., *Le Synaxaire Arménien de Ter Israel*, III (Moïse de Sahmi), *Patrologia Orientalis* (PO) 15,336 [400] (ἄρμενικὸ κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφρασις).

98. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, II,43, PG 145,876-877 καὶ X,11, PG 146,472.

99. MANGO, *On the History*, σ. 40. AMIDON Ph.R., *Philostorgius: Church History* (with an introduction and notes), [Writings from the Greco-Roman World, v.23], Atlanta 2007, σ. 165 (ὑπόσημ. 2).

100. BAYNES, *The death of Julian*, σ. 28.

101. DELEHAYE H. (ἔκδ.), *Martyrologium Romanum*. Propylaeum ad Acta Sanctorum De-

Ἡ παράδοση γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου πρέπει νὰ προέκυψε ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη νὰ συνδέσει τὸ σημαντικό γεγονός τῆς μετακομιδῆς μὲ τὸν ὀρθόδοξο δοῦκα τῆς Αἰγύπτου, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὰ λείψανα σχετίστηκαν καταρχὴν μὲ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίο. Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ἀπὸ τὶς πρώτες παραγράφους τοῦ Μαρτυρίου καταδικάζει τὴν αἴρεση τοῦ ἀρειανισμοῦ, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ὑποβιβάσει τὴ φιλοαρειανικὴ πολιτικὴ τοῦ Κωνσταντίου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐκθειάζει τὶς ἀρετὲς τοῦ Κωνσταντίου καὶ τὸν παρουσιάζει ὡς ἄξιο συνεχιστὴ τοῦ ἔργου τοῦ πατέρα του Μ. Κωνσταντίνου («*Λέγεται γὰρ δὴ περὶ Κωνσταντίου, ὅτι οὐ μόνον τὰ πρὸς θεὸν σπουδαῖός τε καὶ ἐράσμιος ὑπῆρχεν, εἰ καὶ πρὸς τὴν Ἀρειανικὴν ἀπέκλινεν αἵρεσιν ὑπὸ τοῦ δυσσεβοῦς τε καὶ ἀθεωτάτου Εὐσεβίου τοῦ τῆς Νικομηδείας ἐπισκόπου συνελθεῖς· ἐπεὶ τὰ γε ἄλλα μέτριος καὶ εὐσχημοσύνης ἐς τὰ μάλιστα ἐπιμελούμενος καὶ σωφροσύνης ἄκρως ἐπειλημμένος περὶ τε τὴν δίαιταν καὶ τὸν ἄλλον τρόπον, καὶ πλείστην δὲ τὴν εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐποιεῖτο σπουδὴν μακροῦ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ταῖς περὶ ταῦτα προθυμίαις ὑπερβάλλεσθαι φιλοτιμούμενος*»)¹⁰². Παράλληλα, προσπαθεῖ ἐμφανῶς νὰ ὑποβιβάσει τὸν ρόλο τοῦ Κωνσταντίου σὰ σημαντικὰ γεγονότα τῆς μεταφορᾶς τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου καὶ τῆς καταθέσεως αὐτῶν στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κων/λεως. Τὰ ἀποστολικά αὐτὰ λείψανα σχετίζονταν μὲ τὴν ἀναγωγή τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου στὸν Πρωτόκλητο τῶν Ἀποστόλων Ἀνδρέα, τὰ πρωτεῖα τοῦ ὁποίου στὸ εὐαγγελικὸ ἔργο συνέχισαν οἱ Βυζαντινοὶ στὸ ἱεραποστολικὸ πεδίο, καὶ κατὰ δευτερεύουσα παράδοση στὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ¹⁰³. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸ λείψανο τοῦ Τιμοθέου δὲν ἦταν ἄσχετο μὲ τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ἀπόστολος σχετίστηκε μὲ τὴν Ἔφεσο καὶ τὶς μικρασιατικὲς Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες συνδέθηκαν μὲ τὸν

cembris, Bruxelles 1940, σ. 464 («*Antiochiae sancti Artemii ducis augustalis, qui sub Constantino magno praeclaris militiae honoribus functus, a Iuliano apostata, quem saevitiae in christianos arguerat, fustibus caedi aliisque tormentis affligi ac demum capite truncari iubetur*»). LUZZI A. (ἔκδ.), Il Calendario Eortologico per Il ciclo delle feste fisse del Tipico di S. Nicola di Casole, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 39 (2002), σ. 229-261 (243).

102. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §17, στίχ. 5-12, σ. 211.

103. Βλ. τὴν παράδοση τῆς Doctrina Apostolorum (τέλη Β' - ἀρχὲς Γ' αἰῶνα) γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ μὲ τὸ Βυζάντιο: W. Cureton, «The Doctrine of the Apostles [Doctrina Apostolorum]»: *Ancient Syriac Documents Relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa and the neighboring countries*, with a preface of W. Wright, London 1864, σ. 34, στίχ. 12-17.

εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ μὲ τὸ Βυζάντιο. Θὰ πρέπει, ὁμως, νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἀποστολικότητα τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως θεμελιώθηκε ὄχι μόνον στὸ κηρυγμα-
 τικὸ ἔργο καταρχὴν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα ἢ στὴν παρουσία τῶν λειψάνων του
 στὴ Βασιλεύουσα, ἀλλὰ ἐν πρώτοις στὴ διατήρηση καὶ στὴν παράδοση τοῦ ἀπο-
 στολικοῦ κηρύγματος ἀνόθευτου στὰ Ἕθνη. Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν ἀποστο-
 λικῶν λειψάνων στὴν Κων/λη συμβόλιζε τὴ συνέχεια τῆς ἀποστολικῆς παραδό-
 σεως, ἐνῶ ἡ εὐνοια τοῦ Κωνσταντίου στίς ἀρειανικὲς παρατάξεις ἀποτελοῦσε
 διάσπαση αὐτῆς τῆς συνέχειας. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρίου ἢ εἰδη-
 ση γιὰ τὴ φύλαξη τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα στὴν Πάτρα καὶ τοῦ
 εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ στὴ Βοιωτία ἀποδίδεται σὲ κάποιον ἐπίσκοπο τῆς Ἀχαΐας.
 Τόσο στὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου, ὅσο καὶ στὸ σχετικὸ ἔργο Συμεῶν τοῦ Μετα-
 φραστῆ παρέχεται ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Κωνστά-
 ντιος, εὐρισκόμενος στὴν Ἀδριανούπολη, εἶχε ἐνημερωθεῖ ἰδιαίτερος ἀπὸ κά-
 ποιον ἐπίσκοπο τῶν Πατρῶν τῆς Ἀχαΐας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ἀπο-
 στόλου Ἀνδρέα στὴν ἀχαϊκὴ πόλη¹⁰⁴, ὅπως καὶ τοῦ Λουκᾶ στὴ Βοιωτία. Ὡστό-
 σο, τὰ λείψανα τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Λουκᾶ μεταφέρθηκαν, ὅπως εἶδαμε, τὸ 336
 στὴ Βασιλεύουσα. Ὁ δὲ Κωνσταντῖος ἔδωσε ἐντολὴ μόνον γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ
 λειψάνου τοῦ Τιμοθέου καὶ τὴν ἐπίσημη κατάθεση καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν
 λειψάνων στὸ νεόδμητο ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ὁ Ἀρτέμιος οὐσιαστικὰ
 μετέφερε τὸ λείψανο μόνον τοῦ ἀγίου Τιμοθέου ἀπὸ τὴν Ἐφεσο στὴν Κων/λη.
 Ἡ κατάθεση καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὸ νεόδμητο ναὸ τῶν
 Ἁγίων Ἀποστόλων ἀποτελοῦσε τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου πὺν εἶχε ἀρχίσει ὁ
 Μ. Κωνσταντῖνος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀναφορὰ
 τοῦ ὀνόματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κατὰ τὴ μνεία τοῦ τελικοῦ γεγονότος τῆς
 καταθέσεως αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὴ Βασιλεύουσα σὲ πρώιμες,
 ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρκετὲς μεταγενέστερες πηγές¹⁰⁵. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ συντά-

104. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §16, στίχ. 5-9,16-18, σ. 210. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρ-
 τύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1169. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Ἐπόμημα Λουκᾶ*, PG 115,1137-1140,
 ὅπου σημειώνεται ἀόριστη ἀναφορὰ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος ἐνημέρωσε τὸ βυζαντινὸ αὐτο-
 κράτορα Κωνσταντῖο στὴν Ἀδριανούπολη, σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου
 Ἀνδρέα στὴν Πάτρα.

105. Γιὰ τὸ θέμα τῆς μετακομιδῆς καὶ τῆ σημασία του, βλ. περισσότερες ἀναφορὲς στίς
 πηγές καὶ στὴ διεθνή βιβλιογραφία στὸ Α' κεφάλαιο τῆς μελέτης: ΤΣΟΥΡΙΔΗΣ Πέτρο. Γεώργιος,
 Ἡ παράδοση περὶ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου καὶ ἡ ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινου-
 πόλεως, Ἀθήνα 2007.

κτης του Μαρτυρίου Ἀρτεμίου προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὰ πραγματοποιηθέντα σὲ διαφορετικούς χρόνους γεγονότα τῆς μετακομιδῆς καὶ τῆς ἐπίσημης καταθέσεως τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου στὴν Κων/λη τόσο μὲ κάποιον ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο ἀπὸ τὸ Ἀ. Ἰλλυρικό καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Πάτρα τῆς Ἀχαΐας, ὅσο καὶ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ, ἐπίσης, ὀρθόδοξου ἀξιωματοῦχου Ἀρτεμίου¹⁰⁶.

Ὁ μοναχὸς Ἰωάννης προσφέρει ἓνα ἐκτεταμένο κείμενο σὲ σύγκριση μὲ τὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα. Τὸ κείμενό του ἀρχίζει μὲ τὴν ἐγκωμαστική ἀναφορὰ¹⁰⁷ στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο καὶ συνεχίζει μὲ μία σύντομη μνεία στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ πιὸ ἐκτεταμένα στὴ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου¹⁰⁸. Μετὰ τὴν καταγραφή τοῦ περιστατικοῦ τῆς μετακο-

106. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος συνδέθηκε στὶς νεώτερες μᾶλλον προφορικές καὶ ἐπιτόπιες ἀβέβαιες παραδόσεις μὲ τὴν κατασκευή τοῦ περιήμιου ὑδραγωγείου τῶν Πατρῶν στὴν τοποθεσία Καμάρες κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς ἢ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους. Σύμφωνα μ' αὐτὲς τὶς ἀβέβαιες εἰδήσεις, ὁ βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος Ἀρτέμιος παρέλαβε τὸ λείψανο τοῦ πολιοῦχου τῆς πόλεως ἁγίου Ἀνδρέα, ἐνῶ συγχρόνως ἔδωσε τὴν ὑπόσχεση περὶ κατασκευῆς ὑδραγωγείου. ΔΟΥΚΑΚΗΣ Κ.Χ., Ὁ Μέγας Συναξαριστής, τ. Γ', (Μὴν Νοέμβριος), Ἀθήνα 1895, σ. 648-649. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Στέφ., Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας, ἐν Ἀθήναις 1899, σ. 40-43. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Στέφ., Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821 (δ' ἔκδοση στὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ μὲ βάση τὰ χειρόγραφα τοῦ συγγραφέα, ἐπιμέλεια Βασίλη Κ. Λάζαρη), τ. Α', Πάτρα 1998, σ. 421-422. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Κ.Ν., Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν. Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας τῶν Πατρῶν ἀπὸ τῆς Ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον κατὰ ἀλφαβητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν (Βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), τρίτη ἔκδοσις συμπληρωμένη μὲ νέα στοιχεῖα καὶ εἰκόνας, τ. Α', Ἀθήνα 1997³, στ. 78-79, 254 καὶ τ. Β', στ. 2134. ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ - ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ Ν., «Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου», Ἱεροειρική Βιβλιοθήκη 289-290 (1960), σ. 299-300. ΚΟΥΡΙΑΣ Ε. (μητρ. Κορυτσᾶς), *Heraclea sacra*, τ. Α', Εἰσαγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Θράκη. Ὁ Ἅγιος Ἀπόστολος Ἀνδρέας, ἰδρυτῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τ. Β', Ἅγιοι καὶ μάρτυρες Ἐπαρχίας Ἡρακλείας, Ἀθήνα 1957 καὶ *Θρακικά* 26 (1957), σ. 5-61 (30). Παρὰ ταῦτα, ὁ βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος Ἀρτέμιος συνδέθηκε μόνον μὲ τὸ γεγονός τῆς μετακομιδῆς τοῦ σκηνώματος τοῦ ἁγίου Τιμοθέου ἀπὸ τὴν Ἔφεσο στὴν Κων/λη κατὰ τὸ ἔτος 356. Ἡ τελικὴ μεταφορὰ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου ἀπὸ τὸν προσωρινὸ τόπο ἐναποθέσεώς τους στὴν Κων/λη (πιθανότατα τὸ Μουσολεῖο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου) καὶ ἡ τελικὴ κατάθεση αὐτῶν σὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων κατὰ τὸ ἔτος 357 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὀρισμένες πηγὲς νὰ ἐμφανίσουν τὰ πραγματοποιηθέντα σὲ διαφορετικούς χρόνους γεγονότα τῆς μετακομιδῆς τῶν λειψάνων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ (336) καὶ ἀργότερα τοῦ Τιμοθέου (356) ὡς γενόμενα κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἐπίσημης καταθέσεως καὶ τῶν τριῶν ἀποστολικῶν λειψάνων στὴ Βασιλεύουσα.

107. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §1-4, σ. 202-204.

108. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §5-15, σ. 204-210.

μίδης τῶν λειψάνων Ἄνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου¹⁰⁹, ὁ Ἰωάννης σημειώνει ὅτι ὁ Ἀρτέμιος ἀποστάληκε μὲ αὐτοκρατορική διαταγὴ στὴν Αἴγυπτο ὡς νέος Δοῦκας καὶ Αὐγουστάλιος¹¹⁰. Στὴ συνέχεια, ὁ Ἰωάννης εἰσέρχεται στὰ γεγονότα τῆς μεταβάσεως τοῦ Ἀρτεμίου στὴ Συρία¹¹¹, τῆς συγκρούσεώς του μὲ τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ τέλους του. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίου, ὁ ὁποῖος ἐνταφιάστηκε πλησίον τοῦ πατέρα του στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τὴν ἐξουσία ἀνέλαβε ὁ ὑπέρμαχος τῆς νεκρᾶς ἐθνικῆς θρησκείας Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης (361-363)¹¹². Ὁ νέος αὐτοκράτορας ἀναγκάστηκε ἀρχικὰ νὰ περιορίσει τίς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς ἐθνικῆς λατρείας λόγω τῆς περσικῆς ἀπειλῆς¹¹³, ἀλλὰ δὲν παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ἐμμονὴ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ διωκτικοῦ προγράμματός του ἐν πρώτοις κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ κλήρου. Ὁ μο-

109. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §16-18, σ. 210-212.

110. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §9, στίχ. 1-3, σ. 206 καὶ §16, στίχ. 10-20, σ. 210-211 καὶ §18, στίχ. 1-4, σ. 211 καὶ §19, στίχ. 22-23, σ. 212. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1137. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca*, II,1, στίχ. 1-3, σ. 76. DE BOOR C. (ἔκδ.), *Theophanis Chronografia*, τ. Α', Textum Graecum continens, Stuttgart 1963, σ. 51, στίχ. 14-16. BEKKER I. (ἔκδ.), Γεωργίου Κεδρηνοῦ, *Σύνομις Ἱστοριῶν*, [CSHB 28/1], Bonn 1838, I, σ. 537, στίχ. 4-8. ΔΕΛΕΝΑΥΕ, *Synaxarium Constantinopolitanae*, σ. 151. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Θεοδώρητος Κύρου, ἀκόμα καὶ ὁ ἐθνικὸς ἱστορικὸς Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, παρουσιάζουν τὸν Ἀρτέμιο μόνον ὡς δοῦκα, δηλαδή ὡς ἀνώτατο στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Αἰγύπτου. Ἀνάλογη σημεῖωση προσφέρουν καὶ οἱ ἀνόνημοι συντάκτες τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ καὶ τοῦ Παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα. Βλ. PARMENTIER L., *Theodoret Kirchengeschichte*, Berlin 1998, III,18,1, στίχ. 3-4, σ. 197. ROLFE J.C. (ἔκδ.), *Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum libri qui supersunt* (with an english translation), I-II, Cambridge Massachusetts 1963, XXII,10, 11,2, σ. 256. BIDEZ J., *Philostorgius Kirchengeschichte*, Leipzig 1913, σ. 167, στίχ. 7-8,25-27 καὶ VII,36, σ. 234, στίχ. 4. DINDORF L. (ἔκδ.), *Πασχάλιον Χρονικόν*, [CSHB], I, Bonn 1832, Ὀλυμπιάς σπε', σ. 549, στίχ. 12. Βλ. καὶ BARNES T.D., *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality* [Cornell Studies in Classical Philology, v. 56], New York 1998, σ. 36,53,86-87,234-236. DUFOURCO AL., *Étude sur les Gesta Martyrium Romains*, tome V, *Les Légendes Grecques et les Légendes Latines*, Paris (1910) 1988 (ἀνατύπωση), σ. 187. CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 1,3. Βλ. καὶ Λαούρδας Β., «Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀνέκδοτα Ἐπιγράμματα», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (ΕΕΒΣ) 20 (1950), σ. 177 [No 15]. LONGO A.A., «Vite Passioni Miracoli sei Santi»: G. Carallo, *Lo Spazio Letterario del Medioevo*. 3. *Le Culture Circostanti, I, La Cultura Bizantina* (Direttori: Mario Capaldo, Franco Cardini, Guglielmo Carallo), *Biancamaria scarcia Amoretti Salerno Editrice Roma*, 2004, σ. 183-227 (203).

111. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §35, στίχ. 5-12, σ. 221. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115, 1184.

112. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §35, στίχ. 5-12, σ. 221. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115, 1184.

113. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §24, στίχ. 4-5, σ. 214 καὶ στίχ. 6-12, σ. 215. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1173.

ναχὸς Ἰωάννης ἐπαναλαμβάνει μὲ περισσότερες λεπτομέρειες τὶς εἰδήσεις τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου. Σύμφωνα μ' αὐτές, ὁ Ἰουλιανός, εὐρισκόμενος στὴν Ἀντιόχεια, στὴν ὁποία εἶχε λάβει ἐντολὴ νὰ μεταβεῖ καὶ ὁ δοῦκας τῆς Αἰγύπτου Ἀρτέμιος, συνέλαβε καὶ παρέδωσε στὰ βασανιστήρια τοὺς πρεσβυτέρους Εὐγένιο καὶ Μακάριο. Ἡ κατὰ συγκυρία ἐμφάνιση τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου τὴν ὥρα τοῦ βασανισμοῦ τῶν δύο χριστιανῶν ἱερέων προκάλεσε τὴ διαμαρτυρία του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα¹¹⁴. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐκδηλώθηκε ἄμεσα μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀξιωματῶν τοῦ Ἀρτεμίου, ὅπως καὶ μὲ τὴ φυλάκιση καὶ τὸ βασανισμὸ του¹¹⁵. Οἱ δύο ἱερωμένοι, Εὐγένιος καὶ Μακάριος, ἐξορίστηκαν σὲ κάποια ὄαση τῆς Ἀραβίας¹¹⁶, στὴν ὁποία μετὰ ἀπὸ σαράντα ἡμέρες καταδικάστηκαν¹¹⁷ στὸν διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατο (20 Δεκεμβρίου).

114. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §35, στίχ. 13-33, σ. 221-223. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1184. DELEHAYE, *Synaxarium Constantinopolitanae*, στ. 151. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca*, II,1, στίχ. 1-3, σ. 76. GONZATO D., *Analecta Hymnica Graeca e codicibus erut Italiae Inferioris Joseph Schirò Consilio et Dacto Ed.*, II, *Canones Octobris*, Roma 1979, I, σ. 233-234, στίχ. 110-114 καὶ II, σ. 239, στίχ. 31-34 καὶ στίχ. 35-39. DUFOURCO, *Les Légendes*, σ. 183.

115. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §37-38, σ. 222-224. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1185. DELEHAYE, *Synaxarium Constantinopolitanae*, σ. 151.

116. Στὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου (BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 171, στίχ. 10-11) τοῦ Ζ' αἰῶνα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς «*τούς μὲν ἁγίους Εὐγένιον καὶ Μακάριον ἐξώρισεν ἐν Αὐγάσει*». Εἶναι πιθανὸ ὅτι μὲ τὴ λέξη «*Αὐγάσει*» ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου ἴσως ἐννοοῦσε «*Ὀάσει*», ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης ὁ Ρόδιος στὸ μεταγενέστερο Μαρτύριο Ἀρτεμίου. KOTTER, *Die Schriften*, 639, στίχ. 8-13, σ. 224 («*...ἐν Ὀάσει τῆς Ἀραβίας. Δύο δὲ εἰσι χωρία οὕτω καλούμενα, Ὀασις μικρὰ καὶ μεγάλη· φθοροποιὰ δὲ τὰ χωρία καὶ ὑπὸ φθοροποιῶν ἀέρων καταπνεόμενα, καὶ οὐδεὶς τῶν ἐκεῖσε ἀπερχομένων ἐνιαυτὸν ἓνα καὶ μόνον διήρκεσεν, ἀλλ' αὐτόθι ὑπὸ χαλεπῶν ἀλισκόμενοι νοσημάτων ἐναποθνήσκουσιν...*»). Βλ. καὶ DUFOURCO, *Les Légendes*, σ. 187. DE GAFFIER, *Les martyrs*, σ. 26,35-36. Ὁ Bayan (*Le Synaxaire Ar ménien*), PO 15,341 [405] θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀρμενικὸ Συναξάριο τοῦ Ter Israel ἀναφέρεται στὴν ὄαση τῆς Ἀραβίας. Ἀντιθέτως, οἱ Bidez-Winkelmann (*Kirchengeschichte*, σ. xlvii) στὴ λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀρμενικοῦ κεμένου σημειώνουν τὴν περιοχὴ «*Augasion*». Οἱ ἴδιοι σημειώνουν τὴν περιοχὴ «*Agasion*» στὸ σχετικὸ ἀρμενικὸ ἀπόσπασμα τοῦ συναξαρίου τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων Γρηγορίου Ζ' Ἀναξαροῦ.

117. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §39, στίχ. 7-9,13-16, σ. 224 («*...παρακελευσάμενος ἐξορίαν κατ' αὐτῶν ψηφίζεται καὶ πέμπει αὐτοὺς ἐν Ὀάσει τῆς Ἀραβίας. Δύο δὲ εἰσι χωρία οὕτω καλούμενα, Ὀασις μικρὰ καὶ μεγάλη· φθοροποιὰ δὲ τὰ χωρία καὶ ὑπὸ φθοροποιῶν ἀέρων καταπνεόμενα, καὶ οὐδεὶς τῶν ἐκεῖσε ἀπερχομένων ἐνιαυτὸν ἓνα καὶ μόνον διήρκεσεν, ἀλλ' αὐτόθι ὑπὸ χαλεπῶν ἀλισκόμενοι νοσημάτων ἐναποθνήσκουσιν. Ἐκεῖ τοίνυν τοὺς ἁγίους περιορίσας Εὐγένιον καὶ Μακάριον, ἐν αὐτῇ τὰς κεφαλὰς τῶν ἁγίων ἀποτιμήθη καὶ ἐκέλευσεν, οἱ καὶ ἐτελει-*

Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἰδιαίτερο ἀγιολογικὸ κείμενο μὲ θέμα τὸ Μαρτύριο τῶν ἁγίων Μακαρίου καὶ Εὐγενίου οἱ δύο προεσβύτεροι ἐξορίστηκαν στὴν περιοχὴ Δινδόνα τῆς Μαυριτανίας¹¹⁸, ὅπου εἶχαν μετὰ ἀπὸ τέσσερις μῆνες εἰρηνικὸ τέλος¹¹⁹. Κατὰ παράδοση, τὸ μαρτύριο τῶν χριστιανῶν ἱερωμένων συνδέθηκε μὲ τὴ θαυματουργικὴ ἀνάβλυση κάποιας πηγῆς στὴν ἀνυδρὴ ἐκείνη περιοχὴ¹²⁰. Ὁ συντάκτης τοῦ Μαρτυρίου περιγράφει τὴ σύγκρουση τοῦ δοῦκα μὲ τὸν Ἰουλιανό, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεσή τους, καὶ τὴ θεραπεία τοῦ Ἀρτεμίου ἀπὸ τὰ βασανιστήρια¹²¹. Ἡ ἀφήγηση τοῦ μαρτυρικοῦ τέλους τοῦ Ἀρτεμίου καταλήγει στὸ βασανισμὸ καὶ στὸν διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατο τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου στίς 20 Ὀκτωβρίου (ἡμέρα Παρασκευῆ)¹²², ὅπως καὶ στὴ φροντίδα τοῦ λειψάνου του ἀπὸ τὴ διάκονο Ἀρί-

ώθησαν μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας τῆ εἰκάδι τοῦ Δεκεμβρίου μηνός»). Πρβλ. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1188. Βλ. καὶ DUFOURCO, *Les Légendes*, σ. 183,187-188.

118. HALKIN, *La Passion*, §6, σ. 49 («καὶ ἐξώρισεν αὐτοὺς εἰς τὴν Μαυριτανίαν. Εἰσελθόντες δὲ οἱ ἅγιοι τοῦ θεοῦ ἄνδρες Εὐγένιος καὶ Μακάριος εἰς Μαυριτανίαν εἰς πόλιν καλουμένην Δινδόνα...»). Πρβλ. HALKIN, *Saints*, §6, σ. 87. Βλ. καὶ DE GAFFIER, *Les martyrs*, σ. 24-25,27,36-37. AMIDON, *Philostorgius*, σ. 181-182 (ὑπόσημ. 7).

119. HALKIN, *La Passion*, §10, σ. 51-52 («Μετὰ δὲ μῆνας τέσσαρας τῆς ἐξορίας αὐτῶν προεγνωκότες τὴν ἐαυτῶν τελευτὴν προσηύξαντο πρὸς κύριον... Ταῦτα τοίνυν προσευξάμενοι οἱ ἅγιοι καὶ καταπαύσαντες αὐτῶν τὴν εὐχὴν ἐκοιμήθησαν μετὰ καλοῦ ὕπνου καὶ ἀπέδωκαν αὐτῶν τὰς μακαρίας καὶ ἁγίας ψυχὰς εἰς χεῖρας θεοῦ ζώντος»). Πρβλ. HALKIN, *Saints*, §10, σ. 89. Στὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου (BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 171, στίχ. 11-12) ἀπλῶς σημειώνεται ὅτι οἱ δύο προεσβύτεροι «ἐτελειώθησαν ἐν Χριστῷ μηνὶ Δεκεμβρίῳ εἰκάδι», χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἂν εἶχαν εἰρηνικὸ ἢ βίαιο τέλος.

120. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 171, στίχ. 12-14. KOTTER, *Die Schriften*, §39, στίχ. 16-19, σ. 224. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1184. Πρβλ. καὶ HALKIN, *La Passion*, §9, σ. 51. HALKIN, *Saints*, §9, σ. 88-89.

121. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §60-61, σ. 236-237. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1205-1209.

122. KOTTER P.B., *Die Schriften*, §67, σ. 241, στίχ. 5-6 («εἰκάδα ἐπέχοντος τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἐν ἡμέρᾳ ἕκτη τῆ καλουμένη Παρασκευῆ»). Ἡ 20ῆ Ὀκτωβρίου, ὡς ἡμέρα τοῦ μαρτυρικοῦ τέλους τοῦ Ἀρτεμίου, ἀναφέρεται καὶ στὸ παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. 166, στίχ. 6,15 καὶ σ. 174, στίχ. 7-8. Ἡ ἴδια ἡμερομηνία ἀναφέρεται καὶ στίς δυτικὲς πηγές. Τὸ Τυρικὸν Casulano, τὸ Τυρικὸν Patinense καὶ τὸ Τυρικὸν Messinense ἀναφέρουν τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στίς 20 Ὀκτωβρίου («*Artemio megalomartyri*). LUZZI, *Calendario*, σ. 243. Τὸ Πασχάλιο Χρονικὸ ἀναφέρει τὸ ἔτος 363. Ὡς πιθανότερη χρονολογία τοῦ μαρτυρίου φαίνεται νὰ εἶναι τὸ 362, ἔτος τῆς ἐπίσημης διακηρύξεως τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καὶ παραμονῆς τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Ἀντιόχεια. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, βλ. καὶ BARNES, *Ammianus*, σ. 86 (Ὀκτώ-

στη¹²³. Τὸ κείμενο τοῦ Μαρτυρίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη συνεχίζει γιὰ τρεῖς ἀκόμα παραγράφους (68-70), σὺς ὁποῖες ὁ μοναχὸς Ἰωάννης ἀφηγεῖται τὴν προσπάθεια ἀνακαίνισης τοῦ ἰουδαϊκοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τὰ παθήματα τῶν Ἰουδαίων¹²⁴, τὶς τελευταῖες συμπλοκὲς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ μὲ τοὺς Πέρσες¹²⁵, τὸ θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ¹²⁶ καὶ τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τῶν αυτοκρατόρων Ἰοβιανοῦ (363-365) καὶ Οὐάλη (364-378), κυρίως δὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως τῶν Ἀνομοίων¹²⁷. Ἡ εἶδηση γιὰ τὸ μαρτυρικό τέλος τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στὴν Ἀντιόχεια καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου του στὴν Κων/λη διασώθηκε σὲ μεταγενέστερα συναξαριστικὰ ἀποσπάσματα σχετικὰ μὲ τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου¹²⁸, στὸ Μηνολόγιο τῆς ἐποχῆς Βασιλείου Β΄ τοῦ Πορφυ-

βριος 362 μ.Χ.). ΡΑΜΦΟΣ Ι.Σ., «Ὁ ἅγιος μεγαλομάρτυς Ἀρτέμιος (20 Ὀκτωβρίου)», *Ἐκκλησία* 39-40 (15 Ὀκτωβρίου 1948), σ. 328-330 (σ. 329 [362 μ.Χ.]). CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 3 (363 μ.Χ.).

123. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §67, σ. 241, στίχ. 4-9 καὶ σ. 242, στίχ. 10-15 («...καὶ προσελθὼν εἰς τῶν στρατιωτῶν, ἀπέτεμεν τὴν ἁγίαν αὐτοῦ κεφαλὴν, εἰκάδα ἐπέχοντος τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἐν ἡμέρᾳ ἕκτη τῇ καλουμένῃ Παρασκευῇ. Οὐ τὸ μακάριον καὶ ἅγιον σῶμα ἐξητήσατο παρὰ τοῦ βασιλέως Ἰουλιανοῦ γυνὴ τις πιστὴ, ὀνόματι Ἀρίστη, διάκονος ὑπάρχουσα τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίας· καὶ ἐπέτρεψε δοθῆναι αὐτῇ. Ἡ καὶ ποιήσασα γλωσσόκομον καὶ σμυρνίσασα τὸ ἅγιον αὐτοῦ καὶ μακάριον σῶμα, καὶ πολυτίμοις ἀρώμασι καὶ μύροις εὐωδιάσασα, κατέθετο ἐν τῷ γλωσσοκόμῳ, καὶ ἀνέπεμψεν ἐν τῇ πανευδαίμῳ Κωνσταντίνου πόλει, ἐν τόπῳ ἐπίσημῳ καταθεμένη, ὡς βουλομένη οἶκον ἄξιον τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, πρὸς τὸ συναξιν ἐπιτελεῖσθαι εἰς τὴν μαθησίαν τῆς αἰοδιόμου μαρτυρίας αὐτοῦ»). Πρβλ. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1212. ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., *Σύνοψις Χρονική, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* 7 (1894), Ἀθήνα-Heildesheim 1972 (ἀνατύπωση), σ. 56, στίχ. 31 καὶ σ. 57, στίχ. 1-2 («καὶ πολλοὺς ἀπέδειξε μάρτυρας μὴ πεισθέντας συνθέσθαι τῇ ἀσεβείᾳ αὐτοῦ, μεθ' ὧν καὶ τὸν μέγαν ἐν τοῖς Χριστοῦ μάρτυσιν Ἀρτέμιον»). ΒΑΥΑΝ, *Le Synaxaire Arménien*, PO 15,342 [406]. Βλ. καὶ Λαοσύρδας Β., «Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀνέκδοτα Ἐπιγράμματα», *ΕΕΒΣ* 20 (1950), σ. 177 [No 15] («...Εἰκάδι Ἀρτεμίου κάραν τάμε χαλκὸς ἀτειρῆς ὄμματα μαρμαίροντα δαΐφρονος Ἀρτεμίου πέτραν ἀπηνέες ἄμφ' ὀβελοῖς ἀνέρες»). ΔΟΥΚΑΚΗΣ Κ.Χ., *Ὁ Μέγας Συναξαριστής, τ. Β΄*, (Μὴν Ὀκτώβριος), Ἀθήνα 1949, σ. 251,254. DUFOURGO, *Les Légendes*, σ. 184. ΜΕΝΤΖΟΥ - ΜΕΪΜΑΡΗ Κ., *Βυζαντινὴ Ἀγιολογικὴ Βιογραφία. Ἡ Ἀγιολογικὴ Βιογραφία στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ σημασία τῆς στὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Ν.Α. Εὐρώπης*, Ἀθήνα 2002, σ. 19,26,61. LONGO, *Vite Passioni*, σ. 203.

124. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §68, σ. 242, στίχ. 1-23.

125. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §69, σ. 243, στίχ. 1-17.

126. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften* §69, σ. 243, στίχ. 18-31.

127. ΚΟΤΤΕΡ P.B., *Die Schriften*, §70, σ. 244, στίχ. 1-24 καὶ σ. 245, στίχ. 25-32.

128. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca*, II,1, στίχ. 3-11, σ. 76 («τοῦ γοῦν ἀποστάτου δραξαμένου τῆς βασιλείας καὶ τοὺς χριστιανοὺς τιμωρουμένου ἐν Ἀντιοχείᾳ, αὐτόκλητος εἰς τὸν ἀγῶνα ὁ μακάριος ἔρχεται καὶ τὴν παρανομίαν αὐτοῦ διελέγξας τύπεται βουνεύροις

ρογέννητου (976-1025)¹²⁹, στο Συναξάριο της Κων/λεως (ΙΒ΄ αιώνα¹³⁰), στο Συναξάριο της Lund (ΙΔ΄ αιώνα)¹³¹, στην Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθοπούλου (ΙΔ΄ αιώνα)¹³² καὶ στὴν ὕμνογραφικὴ παράδοση¹³³.

Ὡς κύρια αἰτία γιὰ τὸ τέλος τοῦ Ἀρτεμίου προβάλλεται ἡ ἄρνηση τοῦ χριστιανοῦ δοῦκα νὰ θυσιάσει στὸ ἐγκαταλελειμμένο εἰδωλολατρικὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ προάσσιο τῆς Δάφνης στὴν Ἀντιόχεια. Κατὰ τὸν Ζωναρᾶ, ὁ ὁποῖος ἔχει λάβει ὑπόψη του τὴν προγενέστερη σχετικὴ μαρτυρολογικὴ παράδοση, ὁ Ἀρτέμιος ἐκτελέσθηκε μὲ πρόφαση τὴν κατηγορία γιὰ τὴ δολοφονία δῆθεν τοῦ καίσαρα Γάλλου («ὕπ' αὐτοῦ καὶ ὁ μέγας Ἀρτέμιος ἐκολάσθη μὲν ὡς χριστιανός· ἐπήνεκτο δὲ αὐτῷ ὁ τοῦ Γάλλου φόνος αἰτίαμα, καὶ οἱ πρεσβύτεροι Εὐγένιος καὶ Μακάριος ὑπὸ τούτου κολασθέντες τῶν μαρτυρικῶν στεφάνων κατηξιώθησαν»)¹³⁴. Ὁ τελευταῖος εἶχε φονευθεῖ τὸ 354 μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου¹³⁵. Ὡστόσο, ἡ ἀνάμιξη τοῦ Ἀρτεμίου εἶναι ἀβέβαιη καὶ

ὁμοῖς καὶ τριβόλοις ὀξέσι τὸν νῶτον ξέεται, καὶ ὀγκίνους τὰς πλευρᾶς καὶ τὰ βλέφαρα διαπείρεται, καὶ ὑπὸ λιθοξῶν πέτρας μεγίστης διαιρεθείσης μέσον ἐμβάλλεται καὶ τῆς πέτρας μέσον ἀποληφθεὶς ὀφθαλμῶν στερεῖται· τὰ ἔγκατα τῇ γῆι συναίονται καὶ τελευταῖον τὴν διὰ ξίφους δέχεται τελευτήν». Πρβλ. καὶ τὸ κωνσταντινοπολίτικο Συναξάριο τῆς Lund, γνωστὸ ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα (Medeltidshandskrift 57, fol. 87r-87v).

129. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β΄ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Μηνολόγιον*, PG 117,117.

130. DELEHAYE, *Synaxarium Constantinopolitanae*, (20 Ὀκτωβρίου), στ. 151-153.

131. Βλ. Codex Lund Medeltidshandskrift 57, fol. 87v. RUDBERG S.Y., «Le Synaxaire Grec de Lund», *AB* 81 (1963), σ. 117-161.

132. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, X,11, PG 146,472.

133. Βλ. τὸν κανόνα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (810/816-883/886) στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο: GONZATO D. (ἔκδ.), *Analecta Hymnica Graeca e codicibus erut Italiae Inferioris Joseph Schirò Consilio et Dacto Ed.*, II, *Canones Octobris* (Istituto di studi Bizantini e Neoellenici), Roma 1979, II, σ. 240, στίχ. 65-69 καὶ σ. 241, στίχ. 75-79. Γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, βλ. ΡΕΤΤΙ L. (ἔκδ.), *Bibliographie des Acolouthies Grecques* [Subsidia Hagiographica 16], Bruxelles 1926, σ. 15 καὶ Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου τοῦ θαυματουργοῦ, ἐορταζομένου τῇ Κ΄ Ὀκτωβρίου, *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* 55-57 (1940-1941), σ. 5-17 καὶ συνεχίζεται ἀπευθείας ἢ ἀρίθμηση ὡς ἐξῆς: σ. 79-82. Βλ. καὶ «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, ψαλλομένη τῇ Κ΄ τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός. (Ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀντιγραφὴν ἐκ τοῦ πρωτοτύπου παρὰ τοῦ ἐν Ἱερομονάχου κ. Γενναδίου Εὐθυμίου Ἀδελφοῦ τῆς ἁγίας Μονῆς τῷ 1821)», *Ἐκδίδεται Δαπάνη τοῦ ὑποτακτικοῦ αὐτοῦ Ἀντωνίου Βενιέρη, ἐν Μυκόνῳ αὐξβ* [1862].

134. DINDORF L. (ἔκδ.), Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, [CSHB 3], Bonn 1897, III, 13,12, στίχ. 22-25, σ. 213.

135. ΦΕΙΔΑΣ, *Βυζάντιο*, σ. 54.

συνιστούσε προφανώς συκοφαντία του Ίουλιανού, στα πλαίσια της αντικαταστάσεως ή και της εξοντώσεως των ευνουμένων του Κωνσταντίου αξιωματούχων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Ίουλιανός φόνευσε τον Ἀρτέμιο με πρόφαση την δήθεν ανάμιξή του στο θάνατο του έτεροθαλή αδελφού του Γάλλου («τῆ δὲ προφάσει δῆθεν, ὅτι τὰδελφῶ Γάλλῳ αὐτὸς ἦν ὁ τὸν φόνον συγκερασάμενος. Τῶν ὄντων γὰρ ἀπάντων γυμνώσας τὸν μάρτυρα, καὶ τῆς ἀρχῆς παραλύσας, μετὰ πλείστας ἄλλας καὶ ἀνυποίστους βασάνους, τέλος καὶ τὴν κεφαλὴν ἀφαιρεῖται»)¹³⁶. Ἡ κατηγορία του Ίουλιανού κατά του Ἀρτεμίου εἶχε κατασκευασθεῖ προφανώς ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὥστε νὰ ὑπάρχει κάποια πολιτικὴ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ δοῦκα τῆς Αἰγύπτου. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ¹³⁷, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸ θάνατο τοῦ Ἀρτεμίου στὴ μνησικακία τοῦ Ίουλιανού κατά του παλαιοῦ ευνουμένου τοῦ Κωνσταντίου.

Ὅπως τὸ παλαιὸ μαρτύριο Ἀρτεμίου, τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη περιλαμβάνει τὴ σημαντικὴ πληροφορία, ὅτι τὸ λείψανο τοῦ χριστιανοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου μεταφέρθηκε στὴν Κων/λη καὶ τοποθετήθηκε στὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴν περιοχή Ὁξεία τῆς Κων/λεως¹³⁸. Ἐκεῖ τὸ λείψανο συνδέθηκε μὲ πολλὲς παραδόσεις γιὰ τὴν πραγματοποίηση θαυμασῶν σημείων καὶ θεραπειῶν τῶν πιστῶν χριστιανῶν¹³⁹. Ἡ εἶδηση ἀναφέρεται καὶ σὲ μεταγενέστερα συναξαριστικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ΙΔ' αἰῶνα σχετικὰ μὲ τὰ Θαύματα

136. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, X,11, PG 146,472.

137. DINDORF L. (ἔκδ.), *Πασχάλιον Χρονικόν*, [CSHB], I, Bonn 1832, Ὀλυμπιάς σπε', σ. 549, στίχ. 12-16. Πρβλ. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, VII, 36, στίχ. 4-8, σ. 234.

138. JANIN R., *Études de topographie byzantin (suite)*. «*Τὰ Ναροσῶ. Ὁξεία*», *Échos d' Orient* 36 (1937), σ. 288-308 (302,304). JANIN R., *Le Géographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin*, première partie, Le Siege de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, III, Les Églises et les Monastères, Paris 1953, σ. 58. DELEHAYE, *Les Miracles*, σ. 32. DÉROCHE, *Miracles S. Artemios*, σ. 97.

139. Βλ. καὶ DELEHAYE, *Les Miracles*, σ. 32-38. DÉROCHE, *Miracles S. Artemios*, σ. 100-116. HANNICK Ch., *Studien zu den Griechischen und Slavischen Liturgischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1972, σ. 33, στίχ. 1-3. ΜΕΝΤΖΟΥ - ΜΕΙΜΑΡΗ, *Ἀγιολογικὴ Βιογραφία*, σ. 19,26,61. DUFOURCO, *Les Légendes*, σ. 186-187. LONGO, *Vite Passioni*, σ. 203. DAGRON G., *Le culte des images dans le monde byzantin. Histoire vécue du peuple chrétien* éd. Jean Delumeau I. Toulouse Privat 1979: *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, London 1984, σ. 144,154. MILLER S.T., *The birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore and London (1985) 1997, σ. 64,84.

Ἀρτεμίου¹⁴⁰, στοῦ Τυπικῆ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ τῆς Κων/λεως (1136)¹⁴¹ καὶ στοῦ ἄρμενικῶ συναξάριου τοῦ Ter Israel¹⁴². Ἡ μετακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἀρτεμίου στὴν Κων/λη καὶ ἡ ἐκεῖ θαυματουργικὴ δράση του μνημονεύεται γενικὰ στοῦ Βασιλειανὸ Μηνολόγιου¹⁴³. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Θαυμάτων προκύπτει καὶ ἡ περιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὁ ὁποῖος ἦταν τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ αἶθριο, νάρθηκα, ἄμβωνα στὸν κυρίως ναό, Τέμπλο μὲ τίς εἰκόνες τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ Ἀρτεμίου ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης, Ἁγία Τράπεζα μὲ τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στοῦ ἐσωτερικοῦ, σύνθρονον στὴ μεσαία ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, σκευοφυλάκιον στὴν πλευρὰ τῆς Προθέσεως καὶ μικρὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Φεβρωνίας στὴν δεξιὰ (νότια) ἀψίδα. Ἐπιπλέον, ὁ ναὸς διέθετε κατηχουμενεῖο καὶ βαπτιστήριον, ἐνῶ παραπλεύρως ὑπῆρξε καὶ ξενῶνας¹⁴⁴. Ὁ συντάκτης τῆς περιγραφῆς «*Περὶ Κτισμάτων*» τῆς Κωνσταντινουπόλεως (I' αἰῶνα), ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπεξεργαστεῖ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα καὶ μετὰ¹⁴⁵, ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου συνδέθηκε ἰδιαίτερος καὶ πιθανότατα ἀφιερῶθηκε καὶ στὸν Ἅγιο Ἀρτέμιον μετὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ λειψάνου τοῦ μάρτυρα στὴν Κων/λη («*Ἡ Ὁξεία ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος· τὸν δὲ ναὸν τοῦ Προδρόμου ἀνήγειρεν Ἀναστάσιος ὁ Δίκουρος ὁ ἀποσελεντάριος ὁ Δυρραχιώτης. Ὅντος γὰρ αὐτοῦ πρωτοασηκρήτης ἐκεῖσε ὄκει· μετὰ δὲ τὸ κομισθῆναι τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ὠνομάσθη ὁ ναὸς οὕτως*»)¹⁴⁶. Ἡ εἴδησις αὐτὴ ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς μεταφορᾶς τοῦ λειψάνου μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μαρτυρίου. Ὁ Hippolyte Delehayε χρονολογεῖ τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἀρτεμίου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Δικόρου (491-518) καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου

140. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca*, II,1, στίχ. 11-13, σ. 76 («ἀνεκομίσθη δὲ τὸ σῶμα αὐτοῦ τὸ τίμιον ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τινος Ἀρίστης διακόνου καὶ κατετέθη ἐν τῇ Ὁξειᾷ»). Πρβλ. τὸ Συναξάριον τῆς Lund (fol. 87v).

141. Βλ. DMITRIEVSKIJ A. (ἔκδ.), *Opisanie liturgitseskich rukopise*, I, Τυπικά, (Κίεβο 1895) Hildesheim 1965 (ἀνατύπωση), σ. 72, στίχ. 3-6 («Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἄθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀρτεμίου [...]. Ἀνακαινίσθη δὲ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον παρὰ τινος διακόνου τοῦνομα Ἀρίστης καὶ κατετέθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ὁξειᾷ»).

142. BAYAN, *Le Synaxaire Arménien*, PO 15,342 [406]. Πρβλ. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. xlviii.

143. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β' ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Μηνολόγιον*, PG 117,117.

144. Βλ. MANGO, *On the History*, σ. 41.

145. Βλ. καὶ LIEU, *Villain - Artemius*, σ. 71.

146. PREGER, *Scriptores*, §53, στίχ. 21-23, σ. 235 καὶ στίχ. 1-2, σ. 236.

Ἀρτεμίου¹⁴⁷. Ὁ Norman Baynes θεωρεῖ ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου ἔλαβε χώρα στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸ 491 καὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνα¹⁴⁸. Ὡστόσο, ὁ ναὸς τῆς Ὁξείας ἦταν ἀφιερωμένος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συντάξεως τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου καὶ τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (Ζ' αἰῶνα) ἀκόμα στὸν Τίμιο Προδρόμο¹⁴⁹. Εἶναι, ὅμως, πολὺ πιθανό, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Προδρόμου μετονομάστηκε σὲ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου, μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν πολλῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ ἴσως μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακαίνιση τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας. Ἡ ὁποιαδήποτε ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα μετὰ τὴ διάδοση καὶ τὴ δημοσίευση σὲ ἰδιαίτερο ἔργο τῶν Θαυμάτων Ἀρτεμίου καὶ πιθανότατα κατὰ τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ζ' αἰῶνα. Παρὰ ταῦτα, σὲ μεταγενεότερες συναξαριστικὲς πηγές, ὅπως τὸ Τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κων/λεως (I' αἰῶνα)¹⁵⁰ καὶ τὸ Συναξάριο τῆς Κων/λεως (IB' αἰῶνα)¹⁵¹, ὁ ναὸς ἀναφέρεται στὸ ὄνομα τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Ὁμοίως, στὴν ἀξιόλογη περιγραφή τῶν ναῶν τῆς Βασιλεύουσας ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο ἄγγλο περιηγητὴ στὴν Κων/λη (IB' αἰῶνα), ὁ ὁποῖος βασιζέται σὲ προγενέστερο ἑλληνικὸ πρωτότυπο (τέλη ΙΑ' αἰῶνα), ἀναφέρεται σαφῶς ἡ ὑπαρξη τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴν Ὁξεία καὶ ἡ ἐκεῖ φύλαξη τῆς κάρας καὶ τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου («*Et in ipsa parte est ecclesia sancti Iohannis Baptistae et in hac ecclesia est caput sancti Artemii martiris et reliquie eius*»)¹⁵². Στὴν ἴδια πηγή ἀποδίδεται τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀρτεμίου στὸν Ἰουλιανό («...*sanctus Artemius...*

147. DELEHAYE H., *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1912, σ. 275.

148. BAYNES, *The death of Julian*, σ. 28.

149. Βλ. καὶ BAYNES, *The death of Julian*, σ. 28.

150. ΜΑΤΕΟΣ J.S.I. (ἔκδ.), *Le Typicon de la Grande Église MS. Sainte - Croix No 40, Xe siècle* (Introduction, Texte critique. Traduction et notes), τ. I, *Le Cycle des Douze Mois*, [Orientalia Christiana Analecta 165], Roma 1962, σ. 72, στίχ. 3-6 («*Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἄθλησις τοῦ ἁγίου μάρτυρος Ἀρτεμίου [...]. Ἀνεκαινίσθη δὲ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον παρὰ τινος διακόνου τοῦνομα Ἀρίστης καὶ κατετέθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ὁξείᾳ*»).

151. Ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἀναφέρεται τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου καὶ τῆς ἁγίας Φεβρωνίας. DELEHAYE, *Synaxarium Constantinopolitanae*, (20 Ὀκτωβρίου), σ. 152-153 («*Ἀνεκομίσθη δὲ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον παρὰ τινος διακόνου τοῦνομα Ἀρίστης, καὶ κατετέθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ὁξείᾳ, ἐν ᾧ καὶ ἡ σῖναξις αὐτοῦ ἐπιτελεῖται*») καὶ (25 Ἰουνίου), σ. 772 («*Τελεῖται δὲ ἡ αὐτῆς ἁγία [ἡ τῆς ἁγίας μάρτυρος Φεβρωνίας] σῖναξις ἐν τῷ προφητείῳ τοῦ ἁγίου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῷ ὄντι ἐν τῇ Ὁξείᾳ*»).

152. CIGGAAR, *Description*, §36 (31), σ. 259.

hunc martirizavit Iulianus Apostata)¹⁵³. Η σημαντικότερη σημείωση του άγλου περιηγητή είναι η ιδιαίτερη αναφορά στο ναό του αγίου Άρτεμίου, ο οποίος μνημονεύεται χωριστά από εκείνον του Τιμίου Προδρόμου («*Iuxta aecclesiam sancti Artemii martiris est*»)¹⁵⁴. Η σημείωση για την ύπαρξη ιδιαίτερης εκκλησίας αφιερωμένης στον άγιο Άρτέμιο, αν πράγματι υπήρχε και δεν συγχέεται με εκείνη του Προδρόμου, περιπλέκει τα πράγματα, διότι σ' αυτήν την περίπτωση το άναμενόμενο θα ήταν να φυλάσσονται εκεί τα λείψανα του αγίου και όχι στο ναό του Τιμίου Προδρόμου. Κατά τον Cyril Mango, η μετονομασία του ναού του Τιμίου Προδρόμου κατά την περίοδο της βασιλείας του Άναστασίου του Δικόρου δεν είναι έπιβεβαιωμένη¹⁵⁵. Η πιθανότερη έρμηνεία είναι ότι η εκκλησία του Τιμίου Προδρόμου μετατράπηκε μετά από κάποια άνακαίνιση σε δισυπόστατο ναό, δηλαδή αφιερώθηκε στον Πρόδρομο και στον άγιο Άρτέμιο. Παράλληλα, δεν αποκλείεται να είχε καθιερωθεί εντός ή πλησίον του ναού του Προδρόμου κάποιο εϋκτήριο ή άλλη Άγία Τράπεζα ή μικρή εκκλησία προς τιμή του αγίου Άρτεμίου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, άσχέτως του χρόνου της μετονομασίας του ναού, ή μετακομιδή του λειψάνου του Άρτεμίου πρέπει να πραγματοποιήθηκε πριν τη σύνταξη του Θαυμάτων και βεβαίως του παλαιού Μαρτυρίου του Άρτεμίου. Είναι πολύ πιθανό ότι το λείψανο του Άρτεμίου μεταφέρθηκε στην Κων/λη από τη διάκονο Άρίστη λίγο μετά το μαρτύριο, αλλά ο ναός μετονομάστηκε με άφορμή τα πολλά θαύματα του άγιου ή κάποια άνακαίνιση του ναού στο διάστημα μεταξύ Ζ' και Θ' αιώνα. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Mango, το μαρτύριο (δηλ. ο ναός) του Άγιου Άρτεμίου ως το κέντρο θαυματουργικών θεραπειών δεν αναφέρεται μετά το πέρας της εικονομαχίας. Αυτό δεν σημαίνει όπωσδήποτε ότι άτόνησε οϋσιαστικά ή τιμή στον Άγιο Άρτέμιο μετά το 843. Άλλωστε, κατά την περίοδο αυτή (μέσα Θ' αιώνα ή μετά το 861) έμφανίζεται η παράδοση του μοναχού Ιωάννη του Ροδίου για την άνάμιξη του Άρτεμίου στη μετακομιδή των λειψάνων Άνδρέα, Λουκά και Τιμοθέου στην Κων/λη. Σε κάθε περίπτωση, ή έξαιρετική τιμή προς τον άγιο Άρτέμιο διαμορφώθηκε κατά τον Ζ' αιώνα, ενώ διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο της Εικονομαχίας. Αυτό θα μπορούσε να προκύψει έμμέσως και από τη διάσωση του παλαιού μονόκλιτου με τροϋλλο ναού του Άγιου Άρτεμί-

153. CIGGAAR, *Description*, σ. 259.

154. CIGGAAR, *Description*, §53, σ. 262.

155. MANGO, *On the History*, σ. 41.

ου στο χωριό Σάγκρι της Νάξου¹⁵⁶, ὁ ὁποῖος φέρει ἐπεμβάσεις τῆς περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας¹⁵⁷ καὶ διακρίνεται γιὰ τὶς φυσιοκρατικές παραστάσεις καὶ τὸν ἀνεικονικὸ γενικὰ διάκοσμο¹⁵⁸. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο ἀνανεώθηκε μετὰ τὸ 843. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνα καὶ πιθανότατα μετὰ τὸ 861 πρέπει νὰ συντάχθηκε τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου, στὸν ὁποῖο στηρίχθηκε κυρίως ὁ Νικήτας Παφλαγόνας (τέλη Θ' αἰῶνα), Συμεὼν ὁ Μεταφραστής (I' αἰῶνα) καὶ ἡ μεταγενέστερη ἀγιολογικὴ καὶ συναξαριστικὴ παράδοση γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀρτέμιο.

3. Τὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου στὸ ἔργο Συμεὼν τοῦ Μεταφραστῆ καὶ ἄλλα ἀγιολογικὰ ἔργα

Τὸ ὑπόμνημα Συμεὼν τοῦ Μεταφραστῆ (I' αἰῶνα) στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο εἶναι ἀφιερωμένο γενικὰ στὸ Μαρτύριό του¹⁵⁹. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, ὁ Συμεὼν ἔχει λάβει ὑπόψη του κυρίως τὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου τοῦ Θ' αἰῶνα, τὸ Παλαιὸ Μαρτύριο Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα καὶ ἄλλες ἀγνωστες πηγές. Τὸ κείμενο τοῦ Συμεὼν ἀρχίζει μ' ἓνα σύντομο χρονικὸ σχετικὰ μὲ τὴν

156. Κήρυξη σὲ μνημεῖο μὲ YA 18136/ 64/23-9-1965 καὶ ΦΕΚ 652/B/5-10-1965, βλ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Διεύθυνση Ἀρχαίων Μνημείων καὶ Δημοσιευμάτων, Διαρκῆς Κατάλογος τῶν κεκηρυγμένων ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τ. 29 Ζ' (Ν. Κυκλάδων), σ. 2835. Βλ. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ Ν., «Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Νάξου», *Ναξιακά*, τεῦχ. 1 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1985), σ. 20. ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ Ι. Ἐμμ., «Τὰ παρεκκλήσια καὶ τὰ ἐξωκλήσια τῆς Νάξου», *Ναξιακά*, τεῦχ. 30-31 (Ὀκτώβριος 1991 - Μάρτιος 1992), σ. 34-35. ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Α., «Ἁγία Κυριακὴ - Ἅγιος Ἀρτέμιος»: Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα - Ψηφιδωτὰ - Τοιχογραφίες, Ἀθήνα 1984, σ. 58-65, σ. 58-64. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ.Δ., Συμβολαὶ εἰς τὴν Μελέτην τῶν βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Νάξου, τ. Α', Ἀθήνα 1972, σ. 137,149.

157. Οἱ Κυκλάδες εἶχαν στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Βασιλεύουσα διαμέσου τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου. Ἰδιαιτέρη προσοχὴ καὶ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς Κυκλάδες εἶχε δεῖξει ὁ Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος καὶ οἱ διάδοχοί του, λόγω τῆς συμμετοχῆς τῶν Κυκλαδιτῶν στὴν ἐπανάσταση τῶν Ἑλλαδικῶν τὸ 728 κατὰ τῆς Βασιλεύουσας. Βλ. MANGO C., *Nikephoros, patriarch of Constantinople, Short History*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13 (Series Washingtonensis)], Washington 1990, §60, στίχ. 8-18.

158. Οἱ περισσότεροι γνωστοὶ ναοὶ πρὸς τιμὴ τοῦ Ἁγίου Ἀρτεμίου σώζονται στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα (Νάξος, Πάρος, Θήρα, Ἄνδρος, Ἄμοργός, Μυκόνος, Τήνος, Κύθηρα, Ρόδος) καὶ ἀνήκουν σχεδὸν ὅλοι στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Βλ. τὸν Διαρκῆ Κατάλογο τῶν κεκηρυγμένων μνημείων τοῦ Ὑπουργεῖου Πολιτισμοῦ.

159. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου*, PG 115,1160-1212.

ΐδρωση τῆς πόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κων/λεως, τὴν ἐμφάνιση τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀρείου καὶ γενικότερα τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου, Κωνσταντίου καὶ Ἰουλιανῶ¹⁶⁰. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Συμεὼν ἀναφέρεται ἰδιαίτερος στὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου καὶ συνδέει τὸ γεγονός μὲ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Κωνσταντιο καὶ τὸν μετέπειτα δοῦκα τῆς Ἀλεξανδρείας Ἀρτέμιω¹⁶¹. Στὸ 13^ο κεφάλαιο ὁ Συμεὼν εἰσέρχεται εἰδικότερα στὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴ μετάβασή του στὴν Ἀντιόχεια¹⁶². Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει τὴν ἀφήγησή του καὶ ὁ συντάκτης τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου. Ὁ Συμεὼν ἀφιερώνει ἓνα μεγάλο μέρος (κεφάλαια 13-24)¹⁶³ στὸ μαρτύριο τῶν πρεσβυτέρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ περιλαμβάνουν ἐκτεταμένους διαλόγους τοῦ Εὐγενίου καὶ τοῦ Μακαρίου μὲ τὸν Ἰουλιανό. Ἀπὸ τὸ 25^ο κεφάλαιο ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο ὁ δοῦκας τῆς Ἀλεξανδρείας Ἀρτέμιος, ὁ ὁποῖος ὑπερασπίστηκε ἀμέσως τοὺς δύο βασανιζόμενους ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ πρεσβύτερους. Ἡ παρέμβαση τοῦ δοῦκα προκάλεσε ἀρκετὲς θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς συζητήσεις μὲ τὸν Ἰουλιανό, ἀλλὰ κατέληξε στὴν ἀφαίρεση τοῦ ἀξιώματος τοῦ Ἀρτεμίου, τὴ δήμευση τῆς περιουσίας του, τὸ βασανισμό, τὴ φυλάκιση καὶ τέλος τὸν διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατό του (κεφάλαια 25-44)¹⁶⁴. Στὸ τελευταῖο (45^ο) κεφάλαιο, ὁ Συμεὼν ἀναφέρεται στὴ διάκονο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας Ἀρίστη, ἡ ὁποία μετέφερε τὸ λείψανο τοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου στὴ Βασιλεύουσα καὶ τὸ κατέθεσε στὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου Κων/λεως¹⁶⁵.

Σύντομες καὶ σχεδὸν ἐπιγραμματικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς τῶν συναξαριστικῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες μνημονεύουν τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο. Εἰδικότερα, σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Βασιλειανοῦ Μηνολογίου (976-1025) στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο¹⁶⁶. Ὁ συντάκτης σημειώνει ὅτι ὁ Ἀρτέμιος εἶχε διαπρέψει ὡς πατρικίος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὅτι εἶχε ἀναλάβει τὴ θέση τοῦ δοῦκα τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὅτι ταξίδεψε στὴν Ἀντιόχεια πρὸς ὑπεράσπιση τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν διωγμῶν τοῦ Ἰουλιανῶ. Ἡ ἀφήγησις καταλήγει

160. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1160-1173.

161. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1164,1169.

162. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1175-1176.

163. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1176-1188.

164. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1188-1212.

165. ΣΥΜΕΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ, *Μαρτύριον Ἀρτεμίου*, PG 115,1212.

166. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Β΄ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Μηνολόγιον*, PG 117,117.

μέ μία σύντομη αναφορά στο μαρτύριο του Ἀρτεμίου, τῆ μεταφορὰ καὶ τῆ θαυματουργικῆ δύναμη τοῦ λειψάνου του στὴν Κων/λη, χωρὶς μνεῖα περὶ τῆς διακόνου Ἀρίστης. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Συναξαρίου τῆς Κων/λεως (IB' αἰῶνα)¹⁶⁷, ὅπως καὶ τοῦ ἐπίσης κωνσταντινοπολίτικου Συναξαρίου τῆς Lund (πρὶν ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰῶνα)¹⁶⁸, οἱ συντάκτες τῶν ὁποίων, ὅμως, μνημονεύουν τὸν ρόλο τῆς διακόνου Ἀρίστης καὶ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴν κατάθεση τοῦ λειψάνου τοῦ μάρτυρα Ἀρτεμίου στὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου τῆς Ὁξείας στὴν Κων/λη. Ὅλες οἱ ἐλληνικὲς ἀγιολογικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸ μαρτυρικὸ τέλος τοῦ δοῦκα τῆς Ἀλεξανδρείας Ἀρτεμίου, ἔχουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὡς ἀφετηρία καὶ βάση τὴν παράδοση τοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου ἢ τοῦ σχετικοῦ μαρτυρολογικοῦ ἔργου τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου, τὰ ὁποῖα ἔχουν κωνσταντινοπολίτικη προέλευση. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου στὸν ἅγιο Ἀρτέμιο¹⁶⁹, ἡ ὁποία ὑπενθυμίζει τὴν προγενέστερη σχετικὴ μαρτυρολογικὴ παράδοση.

Συγκεκριμένα, ὁ Νικηφόρος προβάλλει τὸν Ἀρτέμιο ὡς ὑπερασπιστὴ τῶν χριστιανῶν κατὰ τὸν καιρὸ τοῦ διωγμοῦ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἡ ἔντονη ἐπίδραση τῆς προγενέστερης μαρτυρολογικῆς παράδοσης στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Νικηφόρου διαφαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι παρουσιάζει μᾶλλον ἐκ παραδρομῆς τὸν Ἀρτέμιο ὡς δοῦκα καὶ αὐγουστάλιο τῆς Ἀντιοχείας, ἀντὶ τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ Νικηφόρος ἐπαναλαμβάνει τὴ μεταγενέστερη παράδοση τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀρτέμιος ἀνέλαβε τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων ὄχι μόνο τοῦ ἀποστόλου Τιμοθέου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα καὶ Λουκᾶ στὴ Βασιλεύουσα. Τέλος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος σημειώνει τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς θεωροῦσε τὸν Ἀρτέμιο ὡς συμμέτοχο στὴ δολοφονία τοῦ καίσαρα Γάλλου, μεγαλύτερου ἐτεροθαλῆ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Μὲ πρόφαση αὐτὴν τὴν κατηγορία, ὁ Ἰουλιανὸς συνέλαβε στὴν Ἀντιόχεια τὸν δοῦκα Ἀρτέμιο, δήμευσε τὴν περιουσία του, τὸν καθαίρεσε ἀπὸ τὸ ἀξίωμά του, τὸν ὑπέβαλε σὲ φρικτὰ βασανιστήρια καὶ τέλος διέταξε τὸν διὰ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατό του. Οἱ εἰδήσεις τοῦ Νικηφόρου ἔχουν στηριχθεῖ ἐν πολλοῖς στὸν Ζωναρᾶ¹⁷⁰ καὶ στὶς παλαιότερες ἀγιολο-

167. DELEHAYE, *Synaxarium Constantinopolitanae*, (20 Ὀκτωβρίου), σσ. 151-153.

168. Βλ. Codex Lund Medeltidshandskrift 57, fol. 87r-87v.

169. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, X,11, PG 146,472.

170. DINDORF L. (ἔκδ.), Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, [CSHB 3], Bonn 1897, III,13,12, στίχ. 22-25, σ. 213.

γικές πηγές, αλλά είναι προφανές ότι αξιολογούνται μέσα από το φίλτρο της ιστορικής κριτικής. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Ζωναρᾶς καὶ ὁ Νικηφόρος ἀποκαλύπτουν τὰ βαθύτερα αἷτια τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀρτεμίου, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν μόνο θρησκευτικά, ἀλλὰ σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ νέου αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ γιὰ τὸν ἐκτοπισμὸ ἢ τὴν ἐξόντωση ὄλων τῶν παλαιῶν εὐνοουμένων καὶ συνεργατῶν τῆς ἐποχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου. Ὁ Ἀρτέμιος ἦταν ὑψηλόβαθμος βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος καὶ στενὸς φίλος τοῦ Κωνσταντίου. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ἡ δημόσια ὑπεράσπιση τῶν δύο πρεσβυτέρων τῆς Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία ἦταν τελείως ἀντίθετη μὲ τὴ νέα φιλοπαγανιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ, καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ δοῦκα στὴν ἐπίμονη διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα νὰ θυσιάσει στὰ εἰδῶλα ἐπέφεραν τὸ μαρτυρικὸ τέλος του.

Ἡ μαρτυρολογικὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ Ζ' καὶ τοῦ Θ' αἰῶνα γιὰ τὸν ἅγιον Ἀρτέμιο ἐπηρέασε καὶ τὶς ἄρμενικὲς συναξαριστικὲς πηγές. Εἰδικότερα, τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀρτεμίου καὶ τῶν πρεσβυτέρων Μακαρίου καὶ Εὐγενίου μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀντιόχεια περιλαμβάνεται στὰ ἄρμενικὰ συναξάρια τοῦ Ter Israel (1240 μ.Χ.)¹⁷¹ καὶ τοῦ ἄρμενίου ἐπισκόπου Γρηγορίου Ζ', ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀναζαρβού τῆς Κιλικίας (1353-1425)¹⁷². Τὸ κείμενο τοῦ Ter Israel ἔχει βασιστεῖ ὄχι μόνο στὰ μαρτυρολογικὰ ἔργα Ἀρτεμίου, ἀλλὰ καὶ στὶς μεταγενέστερες κωνσταντινοπολίτικες συναξαριστικὲς πηγές. Στὴν ἀρχὴ ὁ συντάκτης προβάλλει τὴ δράση τοῦ Ἀρτεμίου ὡς πατρικίου ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἐνῶ σημειώνει ἀόριστα ὅτι ἦταν δοῦκας καὶ αὐγουστάλιος, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ὅμως τὴν ἐπαρχία τῆς δικαιοδοσίας του, δηλαδὴ τὴ Διοίκησι τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἀφήγησι συνεχίζει μὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἀρτεμίου στὴν Ἀντιόχεια καὶ τὸ μαρτύριο τῶν πρεσβυτέρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου, ἐνῶ καταλήγει μὲ τὸ μαρτύριο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρτεμίου καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου του στὴν Κων/λη. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συντάκτης ἀναφέρεται στὸ διάκονο Ἄριστο, ἀντὶ στὴ διάκονο Ἀρίστη. Παράλληλα, τὸ ἄρμενικὸ συναξάριο τοῦ Καθολικοῦ Γρη-

171. BAYAN G., *Le Synaxaire Armenien de Ter Israel, III (Mois de Sahmi)*, *Patrologia Orientalis (PO)* 15,340-342 [404-406] (ἄρμενικὸ κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφρασι). BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. xlvii-xlviii (λατινικὴ ἀπόδοσι). CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 29 (ὑπόσημ. 14).

172. BIDEZ - WINKELMANN, *Kirchengeschichte*, σ. xlvii-xlix (λατινικὴ ἀπόδοσι). DER NERCESSIAN N., «Le Synaxaire arménien de Grégoire VII d' Anazarbe», *AB* 68 (1950), σ. 261-285 (262). CRISAFULLI - NESBITT, *The Miracles*, σ. 29 (ὑπόσημ. 14). Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος εἶναι γνωστὸς καὶ στὴ συριακὴ παράδοσι μὲ τὸ ὄνομα Shallita (20 Ὁκτωβρίου).

γορίου Ζ' ακολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἀφήγηση τοῦ Ter Israel, ἀλλὰ εἶναι πιὸ ἐκτεταμένο. Τὰ δύο ἄρμενικὰ κείμενα ἔχουν μεταξύ τους ὁμοιότητες καὶ διαφορές. Τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου ἀρχίζει ἀπευθείας μὲ τὴ μετάβαση τοῦ Ἀρτεμίου στὴν Ἀντιόχεια κατὰ τὴν ὥρα τοῦ μαρτυρίου τῶν πρεσβυτέρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ στοῦ μαρτυρικοῦ τέλους τοῦ Ἀρτεμίου. Ὅπως καὶ στοῦ συναξάριο τοῦ Ter Israel, ὁ Γρηγόριος μνημονεύει τὴν πρωτοβουλία τοῦ διακόνου Ἀρίστου στὴ μετακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ Ἀρτεμίου ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια στοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Ὁξείας Κων/λεως. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Γρηγορίου συνεχίζει μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν θαυματουργὸ τάφο τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου, ἐνῶ καταγράφει ἀπὸ κοινοῦ στίς 19 (ἀντὶ στίς 20) Ὁκτωβρίου τὴ μνήμη τοῦ μαρτυρίου τῶν πρεσβυτέρων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου μαζί μὲ τὴ μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου. Ἀνάμεσα στὰ δύο ἄρμενικὰ κείμενα, τὸ κείμενο τοῦ Ter Israel δείχνει νὰ εἶναι μᾶλλον ἐγγύτερο πρὸς τὴν παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ παλαιοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου τοῦ Ζ' αἰῶνα. Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο συντάκτες τῶν ἄρμενικῶν συναξαρίων μνημονεύουν, κατ' ἐπίδραση τῶν ἑλληνικῶν συναξαριστικῶν πηγῶν (π.χ. Βασιλειανὸ Μηνολόγιο, Συναξάριο Κων/λεως) τὴ σχέση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, χωρὶς κάποια ἰδιαίτερη μνεία στὸν Κωνσταντῖνο, ἴσως λόγω τῆς φιλοαρειανικῆς στάσεώς του. Τὸ γεγονός αὐτό, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφικὸ σφάλμα τῶν ὀνομάτων Κωνσταντῖνος - Κωνσταντῖος στὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν ἄρμενικῶν συναξαρίων, ὑποδηλώνει κάποια τάση στὴ βυζαντινὴ συναξαριστικὴ παράδοση νὰ ὑποβιβαστεῖ ἡ σχέση τοῦ Ἀρτεμίου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο, ἢ ὁποῖα προβάλλεται κυρίως στοῦ μαρτυρολογικοῦ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη τοῦ Ροδίου. Σὲ κάθε περίπτωση, φαίνεται ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου διατηρήθηκε στὴ συναξαριστικὴ παράδοση ἡ σημείωση περὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἀρτεμίου ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μὲ τὴν παράλληλη ἀποσιώπηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Κωνσταντίνου κατὰ τὴν περίοδο τῆς θητείας τοῦ δοῦκα Ἀρτεμίου στὴν Αἴγυπτο.

4. Συμπεράσματα

Ἡ μαρτυρολογικὴ καὶ γενικὰ ἡ ἁγιολογικὴ (π.χ. Θαύματα, Συναξάρια) παράδοση περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἔχει κωνσταντινοπολίτικη προέλευση, ἐνῶ δὲν ἐμφανίζεται στίς δυτικὲς πηγές μὲ ἐξαιρέση ἐλάχιστες ἀναφορές στὰ λείψανα τοῦ μάρτυρα. Τὸ μαρτυρικό τέλος τοῦ δοῦκα τῆς Αἴγυπτου Ἀρτεμίου

στην Ἀντιόχεια περιγράφεται για πρώτη φορά στο παλαιό Μαρτύριο Ἀρτεμίου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι συντάχθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Ζ' αἰῶνα καὶ ἀποτελεσε πηγή γιὰ ὅλα τὰ μεταγενέστερα σχετικὰ ἔργα. Ἡ σύνταξη τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῶν Θαυμάτων Ἀρτεμίου συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου του στὸ ναὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴν περιοχὴ Ὁξείας Κων/λεως, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα πρὶν τὸν Ζ' αἰῶνα. Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ ἐξαιρετικὲς τιμὲς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἅγιο Ἀρτέμιο, ἰδιαίτερος κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, προέκυψαν προφανῶς ἀπὸ τὶς συνεχεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωντανὴ παρουσία καὶ τὴ θαυματουργικὴ δράση τοῦ ἁγίου μὲ κέντρο τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου. Μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἐμφανίζεται ἓνα νέο μαρτυρολογικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸ μοναχὸ Ἰωάννη τὸν Ρόδιο. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη γιὰ τὸ ἔργο τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων καὶ ἰδιαίτερος γιὰ τὴ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων Ἀνδρέα, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου, ἡ ὁποία συνδέεται ἐμμέσως μὲ τὶς ἀποστολικὲς καταβολές, τὴν ἴδρυση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ θρόνου τῆς Κων/λεως μὲ τὶς μικρασιατικὲς Ἐκκλησίες καὶ τὸ Ἄ. Ἰλλυρικό, δὲν εὐνοεῖ τὴν ταύτιση ἢ τὴ σχέση τοῦ συντάκτη τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὸν μοναχὸ τῶν ἀραβοκρατούμενων Ἁγίων Τόπων ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό (Η' αἰῶνα). Ἡ ἀποσιώπηση τοῦ γεγονότος τῆς μετακομιδῆς καὶ τῆς ἐμπλοκῆς σ' αὐτὸ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιο στὸ Βίο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα σημαίνει ὅτι τὸ μαρτυρολογικὸ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη γράφηκε μετὰ τὸ ἔργο τοῦ κωνσταντινοπολίτη ἱερομόναχου καὶ πιθανότατα λίγο μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκλήσεως τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου τῆς Κων/λεως (861). Παρὰ ταῦτα, ἡ σχέση τοῦ συντάκτη τοῦ Μαρτυρίου Ἀρτεμίου μὲ τὰ ἔργα τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκλεισθεῖ. Τόσο τὸ παλαιὸ Μαρτύριο καὶ τὰ Θαύματα Ἀρτεμίου, ὅσο καὶ τὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη συντάχθηκαν σὲ κάποιο μοναστικὸ κέντρο τῆς Κων/λεως καὶ κατέστησαν ἰδιαίτερος προσφιλεῖς παραδόσεις στοὺς χριστιανούς τῆς Βασιλεύουσας. Ἀνάμεσα στὰ δύο Μαρτύρια, τὸ κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη ἐπηρεάσε περισσότερο τὴ μεταγενέστερη ἁγιολογικὴ παράδοση (Νικήτα Παφλαγόνα, Συμεὼν Μεταφραστῆ, Συναξάριο τῆς Κων/λεως καὶ ἄλλες συναξαριστικὲς πηγές).